श्रीबालकृष्णो जयति

नटपुरस्थ-

गोस्वामिश्रीमदनिरुद्धाचार्यैर्विरचिता

शुद्धाद्वैतमंजरी.

स्वान्तेवासिशास्त्रिदुर्लभशर्मकृतामोद-

टीकयोपेता.

संवत् १९६७ वल्लभाब्द ४३२.

मूल्य माणकत्रयम्

अमदावाद—श्री गुजरात प्रीन्टींग प्रेसमां

शाह सोमाळाळ मंगळदासे छापुं.

शुद्धाद्वैतमंजर्याशुद्धाशुद्धप्रदर्शकपत्रम्

पृष्ठ.	पंक्ति	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	२	रमत	रमते
३	७	मनुजैश्चचतुरशीति.	मनुजैश्चतुरशी
१०	४	कथं	कथम्.
२०	२०	ध्यानांत	ध्यानात्
२४	१९	निपधे	निपेध
२५	६	मनद्यते	मंनूद्यते.
२६	२१	करणेक्षण	करणक्षणे
२६	१०	नामधेय	नामधेयं
३६	२	शब्दयोव्यवस्था	शब्दयोर्व्यवस्था
३६	३	र्व्यवस्था	व्यवस्था
३७	१०	घोध्यते	बोध्यते
४०	२३	जिवस्या	जीवस्या
४०	२६	नैरतर्याः	नैरंतर्याः
४१	१२	तंद्विदित्यर्थः	तद्वादित्यर्थः
४१	१६	निःसरण	निःसरणे
४१	१८	लब्धश्च	लब्धेश्च
४१	२४	तस्मज्जीवस्य	तस्माज्जीवस्य
४१	२५	शरणैःजीय	शरणैर्जीवस्य
४२	२२	सकात्	सकाशात्
४७	१९	प्रारित्यज्य	परित्यज्य
४७	१४	भण्वीप	मण्वपि

૪૦	૨૭	કિત્વેકોહં	કિંત્વેકોહં
૩૪	૨૬	જયન્તે	જાયન્તે
૨	૨૧	નિવૃતિ	નિવૃત્તિ
૬	૨૦	સત્છાસ્ત્રમાં	સતશાસ્ત્રમાં
૧૩	૨૦	દારઘાવસ્થા	દારિદ્રયાવસ્થા
,,	૨૮	ખંડને	ખંડનો
૧૭	૧૬	(કરીળીએા)	(કરોળીએા)
૨૯	૪	કરાંતું	કરાતું
,,	૨૭	લિપ્સુ	લિપ્સુ
૩૬	૧૫	વ્યસ્થા	વ્યવસ્થા
૩૮	૨૦	કાવતી	કરાવતી
૩૯	૧૨	ઉપલબ્ધિ	ઉપલબ્ધિ
૪૦	૩	કહેવમાં	કહેવામાં
,,	૮	અન્યાન્યાશ્રય	અન્યોન્યાશ્રય
,,	૧૩	સ્વપ્ન	સ્વપ્ન
૪૨	૧૭	શ્રતિ	શ્રુતિ
૪૩	૭	સ્કુલિંગેા	વિસ્ફુલ્લિંગેા
,,	૮		
૪૩	૨૪	બ્રહ્મનેા	બ્રહ્મનો
૪૪	૧૦	ચતન્ય	ચૈતન્ય
૪૫	૧૬	ગ્રંથમાં	ગ્રંથમાં

———:o:———

श्रीबालकृष्णो विजयतेतराम् ।

अथ शुद्धाद्वैतमंजरी प्रारभ्यते

मंगलम्

शार्दूलविक्रीडितम् ।

यो निर्माति च पाति संहरति यः सर्वं जगल्लीलया
निर्लेपो रमत रमापतिरसौ ध्येयः सदा योगिभिः ।
साकारः शुभसर्वशक्तिविलसन्नानन्दरूपो रसः
संगीतः श्रुतिभि र्ममास्तु वचने मुक्तोपसृप्यो हरिः ॥ १ ॥

भाषान्तरकृन्मंगलम्

स्रग्धरावृत्तम् ।

अश्रान्तं काश्यपीं यो नियमयति हरि र्ज्ञायते नैव यस्तै-
स्तत्स्थो वायुं जलं खं दिनकरमनलं तच्छरीरःसुधांशुम् ॥
अर्वाचीनाः कुतर्कैः प्रतिहतमतयो मोहवन्मन्तुमन्तो
निश्चेतुं यं न शेकुः समम वच इताद्भक्तिलभ्यः कृपालुः ॥ १ ॥

---

१ જે હરિ નિરંતર પૃથ્વી વાયુ જલ અગ્નિ આકાશ સૂર્ય ચન્દ્ર વિગેરેમાં બિરાજી તે સર્વને નિયમમાં રાખે છે છતાં તેમાંથી કોઈપણ તે પ્રભુને જાણી શકતા નથી તે બાબત બૃહદારણ્યકના અન્તર્યામી બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ કરેલી છે અને કુતર્કથી મલિન બુદ્ધિવાળા, મોહવાળા મહા અપરાધીઓ અને અર્વાચીન પુરૂષો પણ પ્રભુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય નથી કરી શક્યા. તેવા પ્રભુ મારી વાણીમાં બીરાજો. ત્યારે શંકા થાય કે તેવા પ્રભુ તમારી વાણીમાં કેમ રહે એવી શંકા થાય તેની નિવૃત્તિ માટે કહેલું છે કે भक्तिलभ्यः તે પ્રભુ ભક્તિથી પ્રાપ્ય છે અને કૃપાળુ છે.

જે પ્રભુ આ સર્વ જગત્ને લીલા માત્રથી ઉત્પન્ન કરે છે તેનું પાલન કરે છે અને સંહાર કરે છે લીલામાત્રથી ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય કરતા હોવાથી લેશ પણ પ્રભુને શ્રમ થતો નથી તે બાબત અનેક શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કરેલી છે પ્રપંચમાં કર્તાને જેમ સ્વકૃત કાર્યમાં આસક્તિ થાય છે તેમ પ્રભુને સ્વકૃત જગતરૂપ કાર્યમાં આસક્તિ થતી નથી પરન્તુ સ્વેચ્છાથી તે જગત્નો સંહાર પણ કરે છે. કરોળીઓ સ્વનિર્મિત લાળમાં જેમ છેવટ ખંધાઈ જાય છે તેમ ઇશ્વર જગત્ કાર્ય કરતાં છતાં પણ નિર્લેપ રહે છે. જગત્ કાર્ય કરનાર સોપાધિ બ્રહ્મ છે માયોપાધિ છે એવી કેટલાએક અશ્રોત કલ્પનાઓ કરે છે પરન્તુ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્માં બ્રહ્મની જીજ્ઞાસાવાળા ભૃગુઋષિને યતા વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ' ઇત્યાદિથી વરૂણજીએ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ કરેલો છે અને તે ઉપદેશની અનંતર ભૃગુએ વિશેષ વા અન્યની જીજ્ઞાસા બતાવી નથી માટે શ્રુત્યનુસારે સ્વીકારવું જોઈયે કે જગત્ કર્તૃત્વાદિ ધર્મ યુકત બ્રહ્મ છે વ્યાસજી પણ વેદાન્ત દર્શનમાં બ્રહ્મના લક્ષણમાં જગત્ કર્તૃત્વાદિની સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે ' **જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્** ' લક્ષ્મીજીના પતિ એવા પ્રભુ ક્રીડા કરે છે પ્રભુનો ક્રીડા સ્વતંત્ર છે કારણ કે જગત્નું પણ ઉપાદાન કારણ હરિજ છે. અને તેનુંજ સદા સર્વદા યોગિ પુરૂષો ધ્યાન ધરે છે કોઈને શંકા થાય કે તે પ્રભુ નિરાકાર હશે તેવી શંકાની નિવૃત્ત માટે કહેલું છે કે પ્રભુ સાકાર છે અને સ્વાભાવિક અનંત શક્તિથી યુક્ત છે શ્રુતમાં કહેલું છે કે ' **પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવશ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ** ' તે પ્રભુ આનંદરૂપ છે, રસરૂપ છે તિ આજ્ઞા કરે છે કે ' **રસો વૈસઃ** ' ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પ્રભુનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે તે યુક્ત પુરૂષો એજ પ્રાપ્ય છે.

સ્મરણમાત્રથી ભક્તના દુઃખોને હરનાર એવા પ્રભુ મારા

વચનમાં નિત્ય નિરંતર ગીરાજો એવી રીતે ગ્રંથકાર સ્વગ્રંથમાં પ્રતિપાદ્ય શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદક એક પદ્ય મંગલાર્થે ગ્રંથારંભમાં રાખે છે.

ઇતિ મંગલાર્થ.

अयि परमपुमर्थलिप्सवो भागवताः ?

जनिमृतिजनितमहाव्यसनव्यग्रै र्जगदटव्यटन्मनोमृगै र्मनुष्यचतुरशीतिलक्षयोनिकमनीयमनल्पपुण्यपुञ्जपरिणामं मानुषत्वमवाप्य निखिलनिगमागमाधिगम्यमानस्वरूपः करुणाकरः श्रीकृष्णःप्रापणीयोऽयमेव परमपुमर्थः। तत्प्राप्तिसाधनत्वेन तद्भक्तिरेव वावद्यन्ते श्रुतिस्मृतिभाषितानि तथाहि "भक्तिरस्यभजनं तादिहामुत्र उपाधिनैराश्येनामुष्मिन्मनः कल्पनम्" ' परं ब्रह्मैतद्यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवति ' ' चिन्तयञ्चेतसा कृष्णं मुक्तोभवति संसृतेः '

' नाहं वेदै र्न तपसा न दानेन नचेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

' ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ' ।

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्ति र्न चान्यथा ॥

इति श्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यमानाया हरिरतेः पूर्वांगत्वं माहात्म्यज्ञानस्य । तच्च गदितं निगमगीताप्रभृतिभिः सच्छास्त्रैः ।

तस्मादस्मिन्ग्रंथे ब्रह्मणो माहात्म्यज्ञानं वेदगीतासूत्रभागवतप्रभृतिभिःशास्त्रैस्तदनुसारिभिः श्रीमद्वल्लभप्रभुवाक्यैश्च प्रतिपाद्यते ।

तथाहि " यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते " " तस्माद्वा ए-
तस्मादात्मन आकाशः संभूतः " " तत्तेजोऽसृजत " ' अहं सर्वस्य
प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ' ' जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् "
" तत्तुसमन्वयात् " ' जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः
स्वराट्, इति प्रस्थानचतुष्टयेन माहात्म्यज्ञानं व्यक्तमुदीर्यते ।

केचित्तु माहात्म्यज्ञानप्रतिपादकनिगमशिरोभागमध्यारोप
मन्वानाः स्वरूपबोधकश्रुतिशिरोभागं चापवादं मन्यमाना ब्रह्म पर-
मार्थतो निर्धर्मकमकर्तृ निर्गुणं स्वयं मन्यन्ते परान्स्वोपदेशेन मोह-
यन्ति च । तेच जगतः कारणं सदसद्विलक्षणामनिर्वचनीयां मायां
गदन्ति जीवं च विभुं मन्वते परन्तु तन्नाभीष्टं प्रस्थानचतुष्टयस्य प्रत्युत
तद्विरुद्धं ब्रह्म तु विलसच्छ्रुतिगदितधर्मं जगतश्चाभिन्ननिमित्तोपादान-
कारणं ब्रह्मैव नत्वंधकाररूपा माया तदुपहितं वा । जीवश्च ब्रह्मांशस्त
देवदर्श्यते ग्रंथेऽस्मिन्मया । मायावादस्यत्ववैदिकत्वं कंठरवेण
रणन्ति शास्त्राणि । तथाहि पाद्मोत्तरखंडे गुणत्रयविवरणाध्याये ।

शृणुदेवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥ १ ॥
इत्युपक्रम्य, मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ॥
मयैव प्रोच्यते देवि कलौब्राह्मणरूपिणा ॥ १ ॥
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् ।
कर्मस्वरूपत्याज्यत्व मत्रैवप्रतिपाद्यते ॥ २ ॥
सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते ।
परेशजीवयो रैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥
ब्रह्मणश्च परंरूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौयुगे ॥ ४ ॥

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् ॥ ५ ॥

वाक्यैरेभि. मायावादस्य जगन्नाशकत्वं तामसत्वमवैदिकत्वं च
स्पष्टतयानिरूपितम् । अतएवोचुरखंडावनिवलयाचार्यश्रीमद्वल्लभा-
चार्यचरणास्तत्वदीपीयशास्त्रार्थप्रकरणे ।

' एवं प्रतारणाशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकम् ।
उपेक्ष्यं भगवद्भक्तैः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥ १ ॥

इत्थं मायावादप्रतिपाद्यमानज्ञानस्य शास्त्रविरोधित्वादस्मिन्
ब्रह्मणो माहात्म्यज्ञानं वेदगीतासूत्रभागवतैःशास्त्रैस्तदनुसारिभिश्च-
श्रीमद्वल्लभप्रभुवाक्यैश्च प्रतिपाद्यते ॥

અથિ પરમપુરૂષાર્થ લિપ્સુ વૈષ્ણુવો !! જન્મ અને
મરણના મહા વ્યસનથી પીડાતા અને જગત્રૂપી જંગલમાં
ભમતાં છે મનરૂપી મૃગલા જેના એવા મનુષ્યોએ ચોરાશી લક્ષ
યોનિમાં ઉત્તમ અને ઘણા પુણ્યના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્ય
દેહને પ્રાપ્ત કરીને સમગ્ર વેદ અને શાસ્ત્રોથી વેદ્ય છે સ્વરૂપ જેનું
એવા કૃપાના નિધિ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરવી એજ પરમપુરૂષાર્થ છે

તે શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિનું સાધન તેની ભક્તિ જ છે એવી રીતે
શ્રુતિ સ્મૃતિના વચનો સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે તે બતાવવામાં
આવે છે, भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्र उपाधिनैराश्येनामु
ष्मिन्मनः कल्पनम् ' પ્રભુનું ભજન કરવું તે ભક્તિ ભજન એ-
ટલે આ લોક અને પરલોકની ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને ભગવાન-
માં મનને જોડવું ' परं ब्रह्मैतद्यो ध्यायति रसति भजति सोऽ
मृतो भवति ' જે પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરે છે ભજે છે તે અમૃત
થાય છે,

' चिंतयश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः । '

જે ચિત્તથી કૃષ્ણનું ચિંતન કરે છે તે સંસૃતિથી મુક્ત થાય છે.

' નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન નચેજ્યયા।
શક્ય એવં વિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા '

હે અર્જુન તેં જેવી રીતે મારી અનન્ય ભક્તિથી મારું દર્શન કર્યું છે તેવી રીતે વેદથી કે દાનથી તપથી તથા યજ્ઞથી પણ મારું દર્શન થઈ શકતું નથી.

' બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ।
સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥ '

અક્ષર બ્રહ્મ સ્વરૂપ થયેલ તેમજ પ્રસન્નાત્મા તે પુરૂષ શોક કરતો નથી અને પ્રભુ સિવાય કાંઇ પણ ઇચ્છતો નથી સર્વ પ્રાણિ માત્રમાં સમાન દૃષ્ટિવાળો તે મારી પરાભક્તિ (જ્ઞાનની પણ ફલ રૂપ ઉત્તમ ભક્તિ) ને પ્રાપ્ત થાય છે.

' માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદૃઢઃ સર્વતોઽધિકઃ
સ્નેહો ભક્તિ રિતિ પ્રોક્તસ્તયા મુક્તિ ર્ન ચાન્યથા '

માહાત્મ્ય જ્ઞાન પૂર્વક સુદૃઢ સર્વથી અધિક પ્રભુમાં સ્નેહ તેનું નામ ભક્તિ અને તેથીજ મુક્તિ થાય છે. આવી રીતે શ્રુતિ સ્મૃતિમાં પ્રતિપાદન કરાતી પ્રભુ ભક્તિનું પૂર્વ અંગ માહાત્મ્ય જ્ઞાન છે. અને તે માહાત્મ્ય જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન વેદ ગીતા સૂત્ર ભાગવત વિગેરે સત્શાસ્ત્રમાં કર્યું છે. તે બતાવવામાં આવે છે.

' યતોવા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ' ' તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ ' ' તત્તેજોઽસૃજત '

જેનાથી આ તમામ પ્રાણિમાત્રો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વેનું પ્રભુજ પાલન કરે છે. અને તેમાં સર્વનો લય થાય છે.

તે પ્રભુથી આકાશ વિગેરે સર્વે ઉત્પન્ન થયા. તેણે તેજ-ને સરજ્યું.

' અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે '

હું સર્વ જગતનું ઉત્પત્તિ કારણ છું. મારાથી સર્વ પ્રવર્તે છે.

' જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્ર યોનિત્વાત્ ' ' તત્તુસમન્વયાત્ '
જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતશ્ચાર્થેષ્વભિજ્ઞઃસ્વરાટ્ '

ઇત્યાદિ પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયમાં સર્વ સ્થળે પ્રભુનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરેલું છે.

કેટલાએક તો માહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રતિપાદક તિ ભાગને અધ્યારોપ માને છે અને સ્વરૂપ બોધક શ્રુતિ ભાગને અપવાદ માને છે. બ્રહ્મ પરમાર્થથી નિધર્મક છે અકર્તૃ છે નિર્ગુણ છે એવી રીતે પોતે માને છે અને પોતાના ઉપદેશથી બીજાને મોહ ઉપજાવે છે. અને તેઓ જગતનું કારણ સત્ અસત્થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીય એવી માયા છે. એમ કહે છે. અને જીવને વિભુ માને છે. પરન્તુ તેવું જ્ઞાન પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયને ઇષ્ટ નથી પ્રત્યુત તેથી વિરૂદ્ધ બ્રહ્મ તો શ્રુતિમાં કહેલા સર્વ ધર્મથી યુક્ત છે અને જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ પણ તેજ છે. પરન્તુ અંધકાર રૂપ માયા અથવા માયોપહિત બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી. અને જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. તેજ આ ગ્રંથમાં બતાવવામાં આવે છે. શાસ્ત્રો માયાવાદનું અવૈદિકત્વ સ્પષ્ટ કહે છે. પાદ્મોત્તર-ખંડમાં ગુણત્રય વિવરણાધ્યાયમાં કહેલું છે કે.

શ્રૃણુ દેવિ પ્રવક્ષ્યામિ તામસાનિ યથાક્રમમ્ ।
યેષાં શ્રવણમાત્રેણ પાતિત્યં જ્ઞાનિનામપિ ॥ ? ॥

શંકર પાર્વતીજી પ્રત્યે કહે છે કે હે પાર્વતી ? તમે શ્રવણ કરો ક્રમસર તમોને તામસ શાસ્ત્રો સંભળાવીશ. જેના શ્રવણ માત્રથી જ્ઞાની પુરૂષો પણ પતિત થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપક્રમ કરીને

मायावाद मसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ।
मयैव प्रोच्यते देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥ १ ॥

ઇત્યાદિ પાંચ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

હે દેવિ ! માયાવાદાત્મક અસત્ શાસ્ત્ર છે અને તે શાસ્ત્ર માં ગુપ્ત રીતે બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે. કલિયુગમાં બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે શાસ્ત્રનો ઉપદેશ મારાથીજ કરાશે.

લોકમાં નિંદ્ય એવા શ્રુતિ વાક્યોના અસત્ય અર્થને બતાવનારૂં કર્મ સ્વરૂપના ત્યાગને બતાવનારૂં એવું તે શાસ્ત્ર મારા થીજ પ્રતિપાદન કરાશે આ શાસ્ત્રમાં જીવ અને ઈશ્વર તે એક જણાવવામાં આવે છે. અર્થાત્ જીવ સિવાય ઇશ્વરનું જુદું સ્વરૂપ નથી તેમ તે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે આવા માયાવાદરૂપ અસત્ શાસ્ત્રમાં જગત્ને મોહ ઉપજાવવાસારૂ બ્રહ્મનું પરરૂપ નિર્ગુણ કહેવાય છે વેદના અર્થવાળું અવૈદિક માયાવાદાત્મક મહા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ જગત્ના નાશને માટે મારાથીજ કરાય છે.

આ વાક્યોવડે માયાવાદ જગન્નાશક છે તામસ છે, અવૈદિક છે, તેમ સ્પષ્ટરીતે નિરૂપણ કરેલું છે. એટલા માટે અખંડભૂમંડલાચાર્ય શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યચરણ તત્ત્વદીપ નિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે કે—

' एवं प्रतारणाशास्त्रमिति '

સર્વ ભગવન્માહાત્મ્યનો નાશ કરવાવાળા માયાવાદાત્મક પ્રતારણા શાસ્ત્રની ભગવદ્ ભક્તોએ ઉપેક્ષા કરવી જોઇયે કારણ તેમાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો વિરોધ આવે છે આ પ્રમાણે માયાવાદમાં પ્રતિપાદન કરાતુ જ્ઞાન શાસ્ત્ર વિરોધી હોવાથી આ શુદ્ધાદ્વૈત મંજરીમાં બ્રહ્મનું માહાત્મ્યજ્ઞાન વેદગીતા સૂત્ર અને ભાગવત એ પ્રસ્થાન ચતુષ્ટય અને તદનુસારિ શ્રીમદ્ આચાર્યચરણના વાક્યોના આધારે પ્રતિપાદન કરાય છે.

तथाहि " एकविज्ञानेन सर्वं विदितं भवतीति " श्रुतेरर्थस्त्वेवं भवति ब्रह्मणोज्ञानेन सर्वं सर्वपदार्थमात्रं विदितं भवति, इत्येतच्छ्रुत्यनुरोधेनैकस्यैवब्रह्मणो ज्ञानेन सर्वपदार्थमात्रबोधस्तदैव स्याद्यदा ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं पदार्थानां ब्रह्मकार्यत्वं सत्यत्वं चाङ्गीक्रियेत चेत् । परन्तु पदार्थमात्राणां ब्रह्मकार्यत्वं सत्यत्वं चानंगीकृत्यासत्यत्वमेवांगीक्रियेत चेत्तर्ह्येकब्रह्मज्ञानेन पदार्थमात्राणां ज्ञानं कदापि नैव भवेत् । अतएव श्रुति र्मृत्पिण्डदृष्टान्तमभिव्यनक्ति । " यथैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति " एवमेकस्य ब्रह्मणो ज्ञानेन सर्वेषां पदार्थानां ज्ञानं भवतीति श्रुत्यर्थः । यदि पदार्थानां मिथ्यात्वं मन्येत चेत् ब्रह्मणोज्ञानेन तेषामसत्पदार्थानां ज्ञानस्यैवासंभवः । तस्मात्पदार्थानसत्यत्वेन मन्वानानां मते श्रुतिविरोधो दुष्परिहर इति सुधीभिरेव विभावनीयम् ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં કહેલું છે કે. એક બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ શ્રુતિને અનુસારે એક બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થનો બોધ ત્યારેજ થાય કે જ્યારે બ્રહ્મને સમગ્ર પદાર્થનું અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ માનીયે અને સમગ્ર પદાર્થ બ્રહ્મનું કાર્ય છે. બ્રહ્મ રૂપ હોવાથી સત્ય છે એમ માનીયે ત્યારે.

પરન્તુ પદાર્થ માત્રને અસત્ય માનીયે તો એક બ્રહ્મના જ્ઞાન થવાથી પદાર્થ માત્રનું જ્ઞાન કદાપિ થતું નથી. તેજ અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે શ્રુતિમાં મૃત્પિંડનું દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કહેલું છે. જેવી રીતે એક માટીના પિંડાનું જ્ઞાન થવાથી માટીના બનેલા પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તેમજ બ્રહ્મ જ્ઞાન થવાથી સર્વ પદાર્થનો બોધ થાય છે. જો પદાર્થોને અસત્ય માનીયે તો બ્રહ્મના જ્ઞાનથી. પદાર્થના જ્ઞાનનો સંભવ નથી. તેટલા માટે પદાર્થોને

અસત્ય માનનારાઓના મતમાં શ્રુતિઓના વિરોધ મટાડવા બહુજ મુશ્કેલ છે. એવી રીતે વિદ્વાન્ પુરૂષોએ વિચારવું જોઇયે.

यथा मृत्पिण्डज्ञानेन सर्वेषां मृण्मयपदार्थानां घटादीनां ज्ञानं भवति । कथं । तेषां सर्वावयवेषु मृद्रूपकारणत्वस्य सत्त्वात् । एवं मकृतेऽपि पदार्थानां सत्यत्वं ब्रह्मरूपत्वं चेत्तदैव तेषामेकब्रह्मरूपत्वेन ज्ञानं संभवेन्नान्यथा । असत्यत्वेन ज्ञानं त्वासुराणामेव नतु भगवदीयानाम् । अतएव गीतं गीतायां गोविन्देन

" असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ १ ॥

वाक्येऽस्मिञ्जगदसत्यत्वेन मन्वानानामासुरत्वं राद्धान्तितं श्रीकृष्णचन्द्रचरणैः । तस्माज्जगतोऽसत्यत्वेन ज्ञानं न वेदसंमतमिति भाग्यवद्भिःसुविचारशीलैर्ज्ञेयम् ।

જેમ માટીના પિંડાના જ્ઞાનથી માટીથી બનતા સમગ્ર ઘટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. કેમકે તે પદાર્થોનાં સર્વ અવયવો માટીમાંથી બનેલા છે. તેવી રીતે પ્રકૃતમાં પણ પદાર્થોનું સત્યત્વ તથા બ્રહ્મ રૂપત્વ જો હોય તોજ સર્વ પદાર્થોનું એક બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જ્ઞાન સંભવે. અન્ય કોઇ પણ રીતથી સંભવી શકે નહિ જગત્ને અસત્ય માનવું. તે આસુરી સંપત્નું લક્ષણ છે. પરન્ સત્ શાસ્ત્રનું અવલંબન કરનાર દૈવી સંપત્તિવાલાની માન્યતા તેવી નથી. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ જગત્ને અસત્ય માનારાઓ આસુરી સંપત્ વાળાઓ છે. તેમ સ્પષ્ટ બતાવે છે.

" असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥

" त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिः सत्यस्यसत्यम् " " सदैव सौम्येदमग्रआसीत् "

ઇત્યાદિ શ્રુત વાક્યોથી આ જગત્ સત્ય છે. પરમ કાષ્ઠા પ્રાપ્ત બ્રહ્મની કૃતિ રૂપ હોવાથી તદ્ રૂપ છે. છતાં કેટલાએક જ્ઞાતાના અજ્ઞાનથી જગત્ કલ્પિત છે. અસત્ય છે. આવી અનેક કપોલ કલ્પિત કલ્પનાઓ કરે છે.

જ્યારે જગત્ને અસત્ય માનવામાં આવે ત્યારે જગદન્તઃપાતિ વેદ અને વેદોક્ત સર્વ સાધનો પણ કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા હોવાથી તે પણ વ્યર્થ થવાના તેમજ અગ્રાહ્ય થવાના અને વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થવાનો નહિ જેમકે મિથ્યા પદાર્થ આકાશ પુષ્પ તથા શશશૃંગનો વ્યવહાર થતો નથી તેવી રીતે પૂર્વમાં કહેલા પદાર્થનો વ્યવહાર પણ થવાનો નહિ.

વળી આ જગત્ની બ્રહ્મને વિષે પ્રતિષ્ઠા નથી. એમ કહે છે. સત્ય સંકલ્પ વાળા પુરૂષોત્તમ પણ જગત્ના નિયન્તા નથી આવું કહે છે. પણ પ્રભુ શ્રીમુખથી આજ્ઞા કરે છે કે.

' अहंसर्वस्य प्रभवो मत्तःसर्वं प्रवर्तते '
' अहमेवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये '

ઇત્યાદિ વાક્યોથી જગત્ને નિયમમાં રાખનાર જગત્ના પ્રભુ જગત્ના સ્વામી શ્રીહરિ છે તેમ સ્પષ્ટ થાય છે, વળી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિ રૂપ સ્ત્રી અને પુરૂષ તે બન્નેથી થયેલી છે. વધારે તો શું આ જગત્ કામહેતુક છે. આવું આસુરોનું માનવું છે જગત્ને અસત્ય માનવા વાળાઓ આ સુરી સંપત્તિવાળાઓ છે. એ પ્રમાણે ગીતાજીમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે.

तथाच छांदोग्ये श्वेतकेतूपाख्यान उक्तम् । ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' । जडस्य सर्वस्य सदात्मकत्वार्थं ' मैतदात्म्यमिदं सर्वमित्युक्तम् । तर्हि जडगतासत्यत्वादिदोषस्तत्परिहारार्थमाह । तत्सत्यामिति । तेनाविर्भावतिरोभावौ पदार्थानांज्ञेयौ । पूर्वोत्तरयो र्जडजीवयोः सदात्मकत्त्वे हेतुमाह स

आत्मेति । एवं जडस्यापिब्रह्मात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्यापि ब्रह्मात्मकत्वमाह । तत्त्वमसीति । केचनात्र शास्त्रज्ञानाभाववन्तस्तत्त्वमसीति श्रुतेः शुद्धार्थज्ञानाभावेनैवं जल्पन्ति । तथाहि तच्छब्देन सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्म त्वंशब्देन चाल्पज्ञत्वादिविशिष्टो जीवस्तयोर्जीव-ब्रह्मणोरभदो न संभवति । तस्माद्ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं जीवस्यचाल्पज्ञ-त्वं विहाय चैतन्यमात्रेण जीवब्रह्मणोरभेदः । यथा कुत्रचित्स्थले देवदत्तस्य निर्धनत्वं दृष्टं कुत्रचिच्च संपत्तिमत्त्वं चावलोकितं तत्र यथा भागत्यागलक्षणया सोऽयं देवदत्त इति प्रत्ययस्तथा ब्रह्मणः सर्व-ज्ञत्वं जीवस्याल्पज्ञत्वं चापहाय जीवब्रह्मणोरभेदः सिद्ध्यति । तत्र मञ्जुलम् । इदगर्थकरण उपक्रमसंगतिर्बहुविधा भज्येत । इदं वाक्यं श्वेतकेतूपाख्याने वर्तते । तत्र च तावदैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमित्यु-क्त्वा जगतः सत्यत्वंप्रतिपाद्य तत्त्वमसीति वाक्येन जीवस्यापि ब्रह्मत्वंप्रतिपादयति श्रुतिः । तस्मात्तत्त्वमसीति महावाक्यखंडस्यैवो-पदेशत्वं न संभवति । किंतु 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' । इति महावाक्यस्यैवोपदेशत्वम् । "आवृत्तिरस-कृदुपदेशादि "तिब्रह्मसूत्रात् । यथा, ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं ' मित्यत्र जडस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने नाङ्गीक्रियते भागत्यागलक्षणा तथा जीव स्यापि ब्रह्मत्वप्रतिपादने भागत्यागलक्षणाया अनावश्यकत्वान्नोर-रीकर्तव्या। विधाय भागत्यागलक्षणां चैतन्यमात्रेण जीवब्रह्मणोरभेदं स्वीकुर्वन्तो मूढधियःपरास्ताः ।

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં શ્વેતકેતૂપાખ્યાનમાં કહેલું છે કે આ સર્વ પરિદૃશ્યમાન નામ રૂપાત્મક જગત આત્મ સંબંધી છે. તે સાચુ છે આત્મ સ્વરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ તું તે (બ્રહ્મ રૂપ) છે એ પ્રમાણે સર્વ જડ સત્ય રૂપ છે. વાસ્તે 'ઐતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્' એમ કહ્યું છે ત્યારે શંકા થાય કે જડની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થાય છે જેની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થતો હોય તે સત્ય કહી

શકાય નહિ. એવી શંકા થાય તો તે શંકાની નિવૃત્તિ માટે શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. કે 'तत्सत्यम्' તે સર્વ નામ રૂપાત્મક જડ પણ સત્ય છે. આથી પદાર્થોના આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ જા-ણવા પૂર્વમાં પ્રતિપાદિત જડ અને ઉત્તરમાં પ્રતિપાદ્યમાન જીવ તે બન્ને સત્ય રૂપ છે તેટલા માટે મધ્યમાં દેહલી દીપક ન્યાય અથવા કાકાક્ષિ ગોલક ન્યાયની માફક 'सआत्मा' એવો હેતુ શ્રુતિ પ્રદર્શિત કરે છે એ પ્રમાણે જડનું બ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદન કરીને જીવ પણ બ્રહ્મ રૂપ છે એવો શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. 'तत्वमसि' તું બ્રહ્મ છે.

આ તત્વમસિ વાક્યમાં કેટલાએક શાસ્ત્રથી અજ્ઞાત જનો કહે છે કે **तत्त्वमसि** આ વાક્યમાં ત્રણ પદ છે. तत् त्वम् असि તત્ એટલે સર્વજ્ઞત્વ આદિ ધર્મ વિશિષ્ટ બ્રહ્મ त्वम् એટલે અલ્પજ્ઞત્વ આદિ ધર્મ યુક્ત જીવ. અને તૃતીય 'असि' પદથી જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરવામાં આવે છે. પરન્તુ જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ સંભવતો નથી માટે બ્રહ્મના સર્વજ્ઞત્વ આદિ ધર્મો તથા જીવના અલ્પજ્ઞત્વાદિ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્ય માત્રથી જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે કોઈ સ્થલે દેવદત્તને નિર્ધન અવસ્થામાં જોયો હોય અને બીજા જગ્યાયે તેને ધનિક અવસ્થામાં જોયો હોય પરન્તુ તે બન્ને અવસ્થાને લીધે દેવદત્તનો ભેદ છે દારિદ્યાવસ્થા તથા નિર્ધના-વસ્થાનો ત્યાગ કરીને તે આ દેવદત્ત છે એવું અભેદ જ્ઞાન થાય છે. આવી રીતે તત્વમસિ વાક્યની યોજના કરવી ઉચિત નથી. કારણ કે એવી રીતે અર્થ કરવામાં ઉપક્રમ સંગતિ બહુ પ્રકારે ભગ્ન થાય છે. આ વાક્ય શ્વેતકેતૂપાખ્યાનમાં છે. તેમાં પ્રથમ 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्' એ પ્રમાણે કહીને જગત્નું સ-ત્યત્વ તથા બ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદન કરે છે. અને 'तत्वमसि' એટલા વાક્યથી જીવનું બ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદન કરેલું છે માટે 'तत्त्वमसि' એટલા મહાવાક્યનો ખંડને: ઉપદેશ સંભવતો નથી પરન્તુ

'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सआत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' આ આખી શ્રુતિ મહાવાક્ય છે અને તે આખી શ્રુતિથી નવવાર ઉપદેશ કરેલો છે. ઉપદેશની આવૃત્તિ કરવાની આવશ્યતા વ્યાસ ચરણ ઉત્તર મીમાંસામાં બતાવે છે. 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેલું છે કે

यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः।
तथा तथा पश्यति तत्त्वसूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥१॥

જેમ જેમ પ્રભુના ગુણાનુવાદ શ્રવણ કરવાથી આત્મા શુદ્ધ થતો જાય છે તેમ તેમ સૂક્ષ્મ તત્વ જોતો જાય છે જેવી રીતે નેત્રમાં અંજન આંજવાથી શુદ્ધ થયેલ નેત્ર સર્વ પદાર્થનું અવલોકન કરે છે.

ઉપર બતાવેલા શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોકાનુસારે ઉપદેશની આવૃત્તિની આવશ્યતા જણાય છે.

'ऐतदात्म्यमिदंसर्वम्' આ સ્થલમાં જેમ જડનું બ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં ભાગત્યાગ લક્ષણા થતી નથી. તેમજ જીવનું બ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં ભાગત્યાગલક્ષણાની જરૂર ન હોવાથી તેમ ભાગત્યાગલક્ષણા કરવામાં પ્રમાણ ન હોવાથી ભાગત્યાગલક્ષણાનો સ્વીકાર કરવો નહિ. ભાગત્યાગલક્ષણા કરીને કેવલ ચૈતન્ય માત્રથી જીવ બ્રહ્મનો અભેદ સ્વીકારતા મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓનું ખંડન સમજી લેવું.

इदानीं तत्वमसीति वाक्यार्थं प्रतिपादयामः। तत्त्वमसीति वाक्यस्य विचारणादेवमर्थोलभ्यते। तद्ब्रह्म त्वमसि। यद्वा। तस्य भावस्तत्त्वम्। तस्य भावस्त्वतलाविति त्वप्रत्ययः। अत्रोच्यते। असीति मध्यमपुरुषेणैव त्वंपदलाभात् तत्त्वामित्येकं पदम्। तेन जीवस्य तदात्मकतैवांशत्वेन रूपेण बोध्यते यथा जडस्य तत्कार्यत्वेनरूपेण। पदभेदपक्षेऽपि तथा। न च भागत्यागलक्षणा। धर्म

तिरोधानस्य भगवदिच्छया जातत्वात् तथाच यदि प्रतिबिंबत्वमभिप्रेयात्। न त्वमसीत्येव वदेत्। यद्यवच्छिन्नमभिप्रेयात्। तादिति पदं न वदेत्। "सआत्मा त्वमसीत्येतावतैवार्थसिद्धेः। अतस्तत्वपदात्तत्पदाद्वा पूर्वोक्त एवार्थः। सदंशवैलक्षण्येन विवक्षित इतिभावः। तस्माद्भागत्यागलक्षणामंतरा जीवब्रह्मणोरभेदत्वसिद्धौ भागत्याग लक्षणाया अनावश्यकत्वमिति।

હવે 'तत्त्वमसि' વાક્યનો અર્થ બતાવીયે છીયે 'तत्त्वमसि' વાક્યનો વિચાર કરવાથી એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તે બ્રહ્મ તું છે. અથવા तस्यभावस्तत्त्वम्। એ પ્રમાણે ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ માનીયે ત્યારે તું બ્રહ્મના ભાવરૂપ છે. असि ક્રિયાપદથી त्वं પદનો લાભ થાય છે માટે 'तत्त्वम्' એવું પદ માનવું તે ઉચિત છે. તેથી જીવની બ્રહ્માત્મકતા અંશત્વ રૂપથી સમજવી. જેવી રીતે જડની બ્રહ્મની સાથે એકતા કાર્યપણાથી છે તેવીરીતે જીવની બ્રહ્મની સાથે એકતા અંશાંશિભાવથી છે. 'तत्त्वम्' માં પદ જુદા કરવામાં આવે તો પણ અર્થ તો તેજ થાય છે. પરંતુ ભાગત્યાગલક્ષણા કરવાની જરૂર નથી.

શંકા—જીવ અલ્પજ્ઞ અને ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે તેથી તેની ઐક્યતા ભાગત્યાગલક્ષણા સિવાય થવાની નથી માટે ભાગત્યાગલક્ષણા સિવાય 'तत्त्वमसि' વાક્યનો યથાર્થ અર્થ થશે નહિ.

ઉત્તર—જીવમાં ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ધર્મનું તિરોધાન ભગવાનની ઈચ્છાથી થયેલ છે. વાસ્તે જીવ બ્રહ્મની ઐક્યતા કરવા માટે ઈશ્વર નિષ્ઠ શ્રુતિ સિદ્ધ સર્વજ્ઞત્વાદિ ધર્મોનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી.

વળી કદાપિ કોઈપણ એવી શંકા કરે કે ઈશ્વર અણ છે ને જીવ પ્રતિબિંબ છે તેવું 'तत्त्वमसि' વાક્યનું તાત્પર્ય છે.

પરંતુ તે શંકા અહિં રહેતી નથી કારણ કે બિંબ પ્રતિબિંબ ભાવ શ્રુતિને ઇષ્ટ હોત તો 'तत्त्वमसि' એ શ્રુતિમાં 'न त्वमसि' એટલું કહેત. વળી તે વાક્યમાં જો શ્રુતિને અવચ્છિન્નત્વ અભિપ્રેત હોત તો तत् પદ કહેવાની જરૂર રહેત નહિ, પણ स આત્માંત્વમસિ એટલાથીજ તે અર્થ (અવચ્છિન્નત્વ) સિદ્ધ થાત; પણ તેમ ન કહેતાં तत्त्वम् પદ કહેલું છે, તેથી ઉપર કહેલો અર્થ સિદ્ધ થાય છે; અને તેજ અર્થ શ્રુતિને આભપ્રેત છે.

'तस्य भावस्तत्वम्' એવું એક પદ રાખો યાતો तत् અને त्वम् એવા જુદાં બે પદો રાખો પણ અર્થ તો પૂર્વમાં બતાવ્યા પ્રમાણેજ થાય છે; વાસ્તે ભાગત્યાગલક્ષણા સિવાય જીવ બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે, પછી ભાગ ત્યાગ લક્ષણાની જરૂર નથી; તેમ છતાં ભાગત્યાગલક્ષણાનો જેઓ સ્વીકાર કરે છે તેઓ પોતાનું મતિમાન્દ્ય પ્રગટ કરે છે, તેમ વિદ્વાન્ પુરુષોએ જાણવું.

प्रस्थानचतुष्टये शुद्धाद्वैतासिद्धान्तस्यैव दर्शनं भवति नतु वेदवाह्यमायावादस्य । तथा मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डस्यप्रथमखण्डे। 'यथोर्णनाभिःसृजते गृह्णते च ।' यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वमिति। अस्यां श्रुतौ सर्वेषां पदार्थानामक्षरब्रह्मणःकारणत्वं प्रतिपादितं नतु पदार्थानामसत्यत्वम् । तेन तदभीष्टसिद्धिर्न ।

बृहदारण्यकेऽप्युच्यते । 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावाशिष्यते ।' अस्यार्थस्तु 'पूर्णमदः' अदः परोक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवद्व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकम् । 'पूर्णमिदं' नामरूपाभ्यां व्यवह्रियमाणमवतारादिरूपमपि

पूर्वं पूर्वोक्तरूपमेव । एवं व्यवहार्याव्यवहार्यस्वरूपयो र्निरुपाधिकत्वमुक्त्वा कार्यरूपे तथात्वमाह । 'पूर्णात्पूर्णमुदच्यते' । पूर्णात्कारणात्मनः सकाशात्पूर्णमुत्पूर्णानन्दं सदच्यते पूर्णं सदुच्यते वा । अञ्चुगतिपूजनयोः।अच इत्येक इति पाणिनिः। पूज्यते उद्गच्छतीवा एवं स्थितिदशायां कार्यस्य ब्रह्मरूपतामुक्त्वा प्रलयदशायां तथात्वमाह पूर्णस्य ब्रह्मणः पूर्णं निरुपाधिकमेकरसत्वलक्षणं स्वभावं प्रलयदशायामादाय पूर्णं ब्रह्मैव सदवशिष्यते । अव्यवहार्यत्वेन रूपेण तिष्ठतीति । तथा चानया श्रुत्याऽसंदिग्धं यथा स्यात्तथा पदार्थानामभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्मैव ते च पदार्थाः सत्या एवेति निश्चीयते । तेन पूर्णज्ञानिनां व्यवहारदशायामपि कार्यं गुणातीतं ब्रह्माभिन्नत्वमेवेति ज्ञास्यन्ति नीरक्षीरविवेचनचतुरा भगवदीयाः

પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયમાં સ્થળે સ્થળે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું જ દર્શન થાય છે પણ વેદબાહ્યમાયાવાદનું દર્શન થતું નથી જુઓ મુણ્ડકોપનિષદ્માં પ્રથમ ખંડમાં કહ્યું છે કે જેવી રીતે ઉર્ણનાભિ (કરોળીઓ) લાળને સરજે છે ને પોતામાંજ ગ્રહણ કરે છે. જેવી રીતે પૃથિવીમાં ઔષધિઓ થાય છે. જેવી રીતે પુરૂષમાં વાળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે અક્ષરથી આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે આ શ્રુતિમાં સર્વ પદાર્થનું અક્ષર બ્રહ્મ કારણ છે. તેમ પ્રતિપાદન કર્યું છે પણ પદાર્થોનું માયા કારણ છે અથવા તો પદાર્થ મિથ્યા છે તેમ પ્રતિપાદન કર્યું નથી તેથી માયાવાદીની અભીષ્ટ સિદ્ધિ થતી નથી. બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते'

અર્થ—'पूर्णमदः' પરોક્ષ બ્રહ્મ પૂર્ણ છે. આકાશની માફક વ્યાપક છે અન્તર રહિત છે, ઉપાધિ રહિત છે. 'पूर्ण-

મિદમ્ ' નામરૂપથી વ્યવહાર કરાતું અવતારાદિરૂપ પણ પૂર્ણ છે એ પ્રમાણે વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય સ્વરૂપનું નિરૂપાધિકત્વ કહીને કાર્યરૂપ પણ તેવુંજ છે તેમ જણાવવા માટે કહે છે કે ' પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્યતે ' કારણાત્મક બ્રહ્મથી કાર્યપણ પૂર્ણસ્વરૂપ થયું સતું નિકળે છે અથવા તો કારણાત્મક પૂર્ણ બ્રહ્મને લીધે પૂજાય છે કદાપિ કોઈને એવી શંકા થાય કે ' उदच्यते ' પદ સિદ્ધ થશે નહિ કારણ કે ' अञ्चुपूजायाम् ' ધાતુથી કર્મણિ પ્રક્રિયામાં ' सार्वधातुके यक् ' એ સૂત્રથી यक् થયાબાદ ' अनिदितां हलउपधायाःगिति ' એ સૂત્રથી નલોપ થશે નહિ કારણ કે ' नाञ्चेः पूजायाम् ' એ સૂત્રથી નલોપનો નિષેધ થાય છે માટે उदच्यत પદ શીરીતે સિદ્ધ થાય તેવી શંકા થાય તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે થાય છે.

अञ्चु गतिपूजनयोः । अच इत्येके ॥

પાણિનિ ઋષિ આજ્ઞા કરે છે કે अञ्चु ધાતુ ગતિ અને પૂજા અર્થમાં પ્રવર્તે છે અને अच ધાતુ પણ તેવાજ અર્થમાં પ્રવર્તે છે. એવો કેટલાએકનો મત છે. તેથી આ સ્થલે उदच्यते નો અર્થ पूज्यते કરીયે તો अच ધાતુમાંથી उदच्यते રૂપસિદ્ધ થાય છે અને उद्गच्छति અર્થ કરવામાં આવે તો अञ्चु ધાતુમાંથી પણ उदच्यते સિદ્ધ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે સ્થિતિદશામાં કાર્યનું બ્રહ્મરૂપપણું સિદ્ધ કરીને પ્રલય દશામાં સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરવાસારૂ કહે છે કે

' पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते '

પ્રલયદશામાં પૂર્ણ બ્રહ્મના નિરૂપાધિક એક રસત્વ લક્ષણ સ્વભાવને લઇને પૂર્ણજ બ્રહ્મ અવશેષ રહે છે. અર્થાત્ અવ્યવહાર્ય સ્વરૂપથી રહે છે તેવીજ રીતે આ શ્રુતિથી નિઃસંદેહરીતે સર્વ કાર્ય બ્રહ્મરૂપ છે તેમ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું છે પરન્તુ પદાર્થનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કર્યું નથી તેથી પૂર્ણ જ્ઞાનિઓને

વ્યવહાર દશામાં પણ કાર્ય ગુણાતીત બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. તેજ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે—

' अखंडाद्वैतभाने तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा '

અખંડ અદ્વૈતનું જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ બ્રહ્મજ જણાય છે.

ननु कार्यदशायां सर्वपदार्थानां ब्रह्मरूपत्वांगीकारे तेषां व्यवहारासिद्धि र्नैव स्यादिति चेन्नैवम् । भगवतः सत्यसंकल्परूपत्वात् । तथाहि, ' एकोहं बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिरूपया श्रुतीसिद्धयेच्छयैव व्यवहारसिद्धि र्भविष्यति तस्मान्नेदं शंकातंकाय कल्पते । नन्वस्तु तावदेवम् । तथापि सर्वकार्यरूपं ब्रह्मेत्यंगीकारे षडैश्वर्ययुक्ते भगवति यथा पूर्णगुणत्वं तथा कार्येऽपि पूर्णगुणत्वापत्तिरितिचेच्छृणोतु देवानां प्रियः । त्वदुक्तशंकासमाधानं तु व्यासचरणैः ' पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोह्यस्य बंधविपर्ययाविति सूत्रे कृतम् ।

अत्र भगवद्भाष्यकारचरणा एवमाज्ञापयन्ति । अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितं तत्र हेतुः ' पराभिध्यानात् ' । परस्य भगवतोऽभिध्यानं स्वस्यैतस्य च सर्वतो भोगेच्छा तस्मात् । ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः। ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं पराधीनत्वञ्च। वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम् । यशस्तिरोभावात्सर्वहीनत्वम् श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहंबुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानं चापस्मारसहितस्येव । वैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्तिः। वन्ध्यश्चतुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोस्तिरोभावादेवैवं नान्यथा । तस्मात्पूर्णमद इतिश्रुत्याऽऽविर्भावतिरोभावदशायामपि सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मत्वं सिद्धमेवेति कुशाग्रधियः कोविदा विदांकुर्वन्तु ।

અહિં એક શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે, કાર્યદશામાં સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ છે. આમ જ્યારે સ્વીકારવામાં આવે તો વ્યવહારની સિદ્ધિ થશે નહિ. કેમકે ઘટ અને પટ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે તો પછી ઘટ અને પટ એવું પૃથક્ જ્ઞાન થશે નહિ. તે શંકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે થાય છે. શ્રુતિ બતાવે છે કે, 'एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલું છે કે હું એક તે અનેક પ્રકારનો થાઉં એવી શ્રુતિ સિદ્ધ ઇચ્છાથી ભગવાન્ અનેક પ્રકારના થયા છે. જેમ સુવર્ણમાંથી કડાં કુંડલ તથા મુદ્રિકા વિગેરે ઘાટ થાય છે તો તે ઘાટમાંથી સુવર્ણત્વ જતું નથી. સુવર્ણત્વ રહ્યા છતાં કટક કુંડલનો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. તેમજ ઘટ પટ એવા અનેક રૂપ ભગવાન્ નિજેચ્છાથી ધારણ કરે છે તોપણ તેમાં બ્રહ્મથી અભિન્નતા રહે છે છતાં વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થવામાં બાધ આવતો નથી. વાસ્તે પૂર્વમાં થયેલી શંકા નિર્મૂલ થાય છે.

વલી પુનઃ એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે બ્રહ્મ કારણ છે અને તમામ પદાર્થો કાર્ય છે તોપછી ષડ્ ઐશ્વર્યયુક્ત ભગવાન્માં જેમ પૂર્ણ ગુણત્વ છે. તેમ કાર્યમાં પણ પૂર્ણ ગુણ જણાવા જોઇએ તે શંકા પણ રહેતી નથી કારણ વ્યાસચરણ વેદાન્ત દર્શનમાં આજ્ઞા કરે છે કે—

'पराभिध्यानात्तुतिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ'

આ સૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રીમાન્ ભાષ્યકાર શ્રીમદ્ વલ્લભાધીશ આજ્ઞા કરે છે કે જીવમાં ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ ષટ્ધર્મ તિરોહિત થયેલ છે. કારણ 'पराभिध्यानात्'. ભગવાનની સર્વતો રમણની ઇચ્છા થવાથી સ્વ ઇચ્છાથી જીવમાં ભગવદ્ધર્મનો તિરોભાવ થયેલ છે. ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થવાથી દીનત્વ તથા પરાધીનત્વ થયેલ છે વીર્યનો તિરોભાવ થવાથી સર્વ દુઃખ સહનત્વ થયેલ છે, યશનો તિરોભાવ થવાથી

સર્વ હીનત્વ શ્રીનો તિરોભાવ થવાથી જન્માદિ સર્વ આપદ્ વિષયત્વ જ્ઞાનતિરોભાવ થવાથી દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ સર્વ વિપરીત જ્ઞાન અપસ્માર રોગીની માફક, વૈરાગ્યનો તિરોભાવ થવાથી વિષયમાં આસક્તિ થયેલ છે. ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી એ ચારના તિરોભાવ થવાથી જીવને બંધ થયેલ છે. અને જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યના તિરોભાવ થવાથી વિપરીતજ્ઞાન થયેલ છે જીવને બંધ તથા વિપરીતજ્ઞાન થવામાં છ ભગવદ્ ધર્મનો તિરોભાવજ કારણ છે તે સિવાય બીજુ કાંઈપણ કારણ નથી. તેટલામાટે 'पूर्णमदः' આ શ્રુતિથી આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ દશામાં પણ સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મરૂપજ છે. એમ કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા વિદ્વાન્ પુરૂષો સમજી લેશે.

अतएवाज्ञापितं भगवद्व्यासचरणैः "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्' इति सूत्रे कस्मिंश्चित्समये सर्पस्थितिः कुंडलत्वेन रूपेण कुत्र च लंबगुणत्वेन तत्रोभयावस्थायामपि सर्पस्य सर्पत्वं समवमेव तद्वज्जगत आविर्भावतिरोभावदशायामपि ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं समवेवेति। गीतायामपि श्रीकृष्णचन्द्रचरणा आज्ञापयन्ति"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" असतोऽसत्पदार्थस्य भावः सत्ता नैव संभवति सत्पदार्थस्याभावोऽसत्त्वमपि नैव दरीदृश्यते। जगतोऽसत्यत्वं यदा जडपदार्थानां चाक्षुषज्ञानस्यासंभावना स्याच्चेत्तदैव, किं त्वत्र सा नैव भवति कथमित्याकांक्षायामाह सर्वेषां जडपदार्थानां भवत्याबालवृद्धं चाक्षुषप्रत्यक्षं तेन न पार्यते केश्चिदपि जगदसत्यं भणितुम्।

એટલામાટે ભગવાન વ્યાસચરણે ચતુર્લક્ષણીમાં 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्' આ સૂત્રમાં જણાવેલું છે કે કોઈ વખતે સર્પની સ્થિતિ કુંડલાકાર હોય છે ને કોઇ વખતે સરલ થઈ હોય છે તો તે બન્ને અવસ્થામાં સર્પનું સર્પત્વ સમાન છે. તેની માફક જગતની આવિર્ભાવ તેમ તિરોભાવ

દશામાં પણ બ્રહ્મત્વ સમાનજ છે. ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રચરણ આજ્ઞા કરે છે કે,

' नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः '

અસત્ વસ્તુની સત્તા હોતી નથી. અને સત્ વસ્તુનું અદર્શન હોતું નથી. જ્યારે જડ પદાર્થોમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના અભાવની સંભાવના થતી હોય ત્યારેજ જગતનું અસત્યત્વ કહી શકાય. પરન્તુ આ બાલ વૃદ્ધ સર્વને પ્રાપંચિક પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. વાસ્તે જગતનું અસત્યત્વ કહી શકાય તેમ નથી.

અતએવ શ્રીમદ્વ્યાસચરણૈઃ ' तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । ' इतिसूत्रे कार्यभूतस्य जगतः कारणानन्यत्वेन सत्यत्वमेव प्रतिपादितं न मिथ्यात्वम् । अत्र हि श्रीमद्भगवद्भाष्यकारचरणा एवं निरूपयन्ति ॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । तत्रविकारोहि वाङ्मात्रेणैवारभ्यते न वस्तुतइत्यर्थः। तथाच सति कस्य ब्रह्म कारणं भवेत् । अतः श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह । आरंभणशब्दादिभ्यस्तदनन्यत्वं प्रतीयते कार्यस्य कारणानन्यत्वं नतु मिथ्यात्वम् । ये पुनर्मिथ्यात्वं तामसबुद्धयः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्रश्रुतिनाशेन तिलापः कृता वेदितव्याः॥ अन्तःप्रविष्टचोरवधार्थमेवैष आरम्भः । अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णयउचितः । न स्वतंत्रतया किंचित्परिकल्पनम् । तर्कामतिष्ठानादिति सूत्रे स्वोत्प्रेक्षितयुक्तेरप्रामाण्यप्रतिपादितत्वात्। न वास्मिन्सूत्रे मिथ्यात्वार्थः संभवति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमबाधात् । प्रकरणविरोधश्च । त्रयाविरोधभयपरित्यागेनैकामिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिधृष्ट इति ।

એટલા માટે વ્યાસ ચરણે " तदनन्यत्व मारम्भणशब्दादिभ्यः " આ સૂત્રમાં કાર્યભૂત જગતનું કારણથી અનન્યત્વ હોવાથી સત્યત્વજ પ્રતિપાદન કરેલું છે. મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન

કરેલું નથી. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રીમદ્ભાષ્યકારચરણ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.

" वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् "

વિકાર વાણીમાત્રથી આરંભ કરાય છે. વસ્તુતા એ પદાર્થ નથી. જ્યારે આમ કહેવામાં આવે ત્યારે બ્રહ્મ કોનું કારણ થાય વાસ્તે શ્રુતિના વાક્યનો અર્થ કહેવાય છે. " आरम्भण शब्दोथी " કારણરૂપ બ્રહ્મથી કાર્ય રૂપ જગતનું અનન્યત્વ બતાવવામાં આવે છે મિથ્યાત્વ બતાવવામાં આવતું નથી. વળી જે તામસ મતિવાળા જગતને મિથ્યાત્વ કહે છે તે પુરૂષોએ શ્રુતિ સૂત્રના નાશથી બ્રહ્મવાદને તિલાંજલિ આપી છે તેમ સમજવું. અન્તઃ પ્રવિષ્ટચોરના વધ માટે આ ઉદ્યમ છે (જેમકે બૌદ્ધ મતમાં વેદાદિ પ્રમાણ માનવામાં આવતા નથી અને તેઓ જગતને અસત્ય માને તેને માટે કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી પરંતુ વેદ સૂત્ર ગીતાને માનતા છતાં બૌદ્ધ સદૃશ પ્રસ્થાન ત્રયનો અર્થ કરવામાં આવે છે. તેથી ફેલાતા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવી જોઈયે તેને માટે આ શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયમાંથી શુદ્ધ વાચનિક વૃત્તિથી દર્શન કરાવવું જોઈયે,

અલૌકિક પ્રમેયમાં સૂત્રાનુસારથી નિર્ણય કરવો ઉચિત છે. પરન્તુ સ્વતંત્રતાથી કાંઇપણ કલ્પના કરવી નહિ. પોતાની ઉત્પ્રેક્ષા વાળી યુક્તિની પ્રમાણતાનો નિષેધ કરેલો છે. આ સૂત્રમાં મિથ્યાર્થ સંભવતો નથી જો મિથ્યાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો.

" एकविज्ञानेन सर्वं विदितं भवति "

આ શ્રુતિથી વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકરણથી વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ સૂત્ર ગીતા એ પ્રસ્થાન ત્રયના વિરોધના ભયનો ત્યાગ કરીને આ એક સૂત્રને અન્યથા યોજનાર અત્યન્ત નિર્લજ્જ છે.

अत्र केचन मायावादमवतारयन्ति । मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यवधारणात्कारणमेव सत्यं कार्यं त्वनृतं नामधेयमात्रत्वात् । दार्ष्टा-

न्तिकवाक्येष्यपागादग्नेराग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति । ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावकथनाच्च । नच सूत्रेऽनन्यत्वपदान्नास्यायमर्थः किंतु यथैको वृक्षो नानाशाख एवं ब्रह्मापि स्वात्मनैकं कार्यात्मना नानेति मृदादिदृष्टान्तमालोच्यार्थो वाच्य इति वाच्यम् । पूर्वोक्तावधारणादिविरोधेन दार्ष्टान्तिकवाक्येष्यैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणेन च तथावक्तुमशक्यत्वात्। किंच समाप्तौ पुरुषं सौम्योत हस्तगृहीतमिति नवमे पर्याये तस्करदृष्टान्तेनानृताभिसंधस्य मोक्षं च दर्शयता एकस्यैव पारमार्थिकत्वं नानात्वस्य च मिथ्यात्वमेव स्फुटीक्रियते। यदि ह्येकत्वनानात्वयोरुभयोरपि सत्यत्वं स्यात् तदा व्यवहारगोचरत्वसामान्येऽप्येकस्य वानृताभिसन्धत्वन्नोच्येत। किंच 'मृत्योःस मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति,' इतिभेददृष्ट्यपवादेनैतदेव प्रदर्श्यते । यद्युभयसत्यता स्यान्नानात्वं नापोद्येत । अतोऽनादिकालप्रवृताऽविद्यावशादयं भेदः प्रतिभासते । नतु परमार्थतोऽस्ति । नचैवं सति प्रत्यक्षादिप्रमाणानर्थक्यं विधिनिषेधशास्त्राणां चानर्थक्यम् । मोक्षशास्त्रेणानृतेन ब्रह्मज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगो वा शंकनीयः । मिथ्याभूतस्याप्यस्य व्यवहारस्य बाधकप्रत्ययाभावेन प्रवृत्तेः सम्भवात् ॥

प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां विधिनिषेधशास्त्राणां चाप्यविद्यावद्विषयत्वेन बाधकप्रत्ययाभावादेव प्रवृत्तेःसंभवेनानर्थक्याभावात्। मोक्षशास्त्रस्यापि ब्रह्मज्ञानात् प्रागसत्यत्वाप्रतिपत्त्या तस्याप्यप्रतिघातात् । अनृतादपि तस्मात्सत्यज्ञानावाप्तिस्तु यथा स्वप्नात्शुभाशुभसूचनं लिप्यक्षरेभ्यश्च पारमार्थिकवर्णप्रतिपत्तिस्तथा भविष्यतीति मायामात्रमेवेदं सर्वमिति । तन्मतं संग्रहेणानूद्य दूषयन्ति "ये पुनरित्यादि" "तामस बुद्धय इति" माया च तमोरूपेति श्रुते-

र्विरुद्धबुद्धयइति । अयमर्थः । कारणबोधकश्रुतीनां सर्वस्यात्मतत्त्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्य कारणानन्य त्वे सिद्धेऽविद्याद्यपगमबोधकवाक्यस्य व्याख्यातरीत्याऽर्थे बुद्धे,ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यामित्यत्राप्याणिमपरिचायनार्थस्य सर्वस्यैव सन्निहिततया तत्पदेन परामर्शात् तस्यैव सत्यत्वं विधीयते, सर्वगतमेव चैकत्वमवद्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथा, सआत्मा स सत्यमित्येवं पठेत् ।

नच तस्करदृष्टान्तस्थानृताभिसंधत्वोक्त्या नानात्वस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । अत्र तत्तत्कार्यार्थं विलक्षणतत्तत्सृष्टिकथनात् । बहुस्यामितीच्छयैकत्वविरुद्धनानात्ववत् प्रजायेयेतीच्छया सूनृतवाणीरूपर्तविरुद्धातथ्यवाणीरूपानृतात्मकत्वेनाप्यधर्मार्थं भवनात् व्यवहारगोचरतायां विशेषेणानृताभिसंधवन्धनस्याप्यधर्ममूलकतया नानात्वमिथ्याभावासाधकत्वात् । अन्यथानृतस्य मिथ्यात्वेनात्मान्तर्धानं नोच्येत । तस्य वस्तुकार्यत्वात्।न च तस्य मिथ्यात्वेनानन्तर्धानादेव दाह इति वाच्यम्। श्रुतावनृतकृतान्तर्धानस्यैव दाहहेतुत्वकथनेन तद्विरोधापत्तेः । नच नानात्वदर्शननिन्दया तस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । तस्याश्चक्षुषश्चक्षुरित्यादिना ब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन ब्रह्मस्वरूप इन्द्रियादिमत्तया जीवदेहवन्नानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सिद्ध्यति न कार्यनानात्वस्येति तस्यात्र वाक्याभासत्वात्। नचानादिकालप्रवृत्ताविद्यावशाद् भेदःप्रतिभासत इतियुक्तम् ॥ अस्यभेदस्य ब्रह्मेच्छयोक्तत्वात् तस्य च ब्रह्मणः प्रतिभासइति त्रिवृत्करणेक्षण एव प्रसाधितत्वेनास्याविद्याकृतत्वाभावात् । तत्कृतत्वे ब्रह्मणोऽपि जीवतौल्यापत्तेः । अतएवं प्रतिपादनं सूत्रश्रुत्योर्नाशनायैवेति ॥

આ સ્થળમાં કેટલાએક માયાવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે.

" वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् "

આ શ્રુતિમાં " मृत्तिकेत्येवसत्यम् " આમ કહેલું હોવાથી કારણજ સાચું છે. કાર્ય તો ખોટું છે. અને તે નામ માત્રજ છે. જેમકે માટીમાંથી ઘટ તથા શરાવ પ્રભૃતિ કાર્ય થાય છે પરન્તુ તે સર્વ નામ માત્રજ છે સાચાં નથી પણ કારણ રૂપ માટીજ સાચી છે.

અમે કરેલા અર્થને પોષણ કરનારા વાક્યો નીચે બતાવવામાં આવે છે.

' अपागादग्नेरग्नित्वम् ' ' वाचारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम् '

ઇત્યાદિ વાક્યો કારણનુંજ સત્યત્વ પ્રતિપાદન કરે છે. બ્રહ્મ સિવાય પદાર્થનો અભાવ હોવાથી દૃશ્યમાન સર્વ મિથ્યા હોવાથી બ્રહ્મજ સત્ય છે કદાપિ બ્રહ્મવાદી એવી તકરાર ઉઠાવે કે સૂત્રમાં ' अनन्यत्व ' પદ હોવાથી તમો જે અર્થ કરો છો તે ઉચિત નથી પરન્તુ જેવી રીતે એક વૃક્ષની અનેક શાખાઓ હોય છે તેવી રીતે બ્રહ્મ પણ આત્મસ્વરૂપથી એક છે અને કાર્ય રૂપે નાના પ્રકારનું છે એવી રીતે મૃદાદિ દૃષ્ટાન્તનો વિચાર કરીને કહેવું જોઇયે તેમ કહેવા બ્રહ્મવાદી ધારે તો તેનાથી કહી શકાતું નથી કારણ કે પૂર્વમાં બ્રહ્મવાદીએ કહેલું છે તેનાથી વિરૂદ્ધ દૃષ્ટાન્ત વાક્યમાં પ્રતિપાદન કરાય છે.

" ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् '

આ શ્રુતિમાં એક પરમ કારણનેજ સત્ય કહેલ છે માટે કાર્યને સત્ય કહી શકાશે નહિ. અને સમાપ્તિમાં ' पुरुषंसोम्योत- हस्तगृहीतम् ' આ સ્થલમાં ચોરના દૃષ્ટાન્તથી અનૃતના સંબંધ વાળાને બંધન અને સત્યના સંબંધ વાળાને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી રીતે જણાવતાં એકનેજ પારમાર્થિકત્વ છે અને નાનાત્વનું મિથ્યાત્વ છે જો એકત્વ અને નાનાત્વ બન્નેને સત્યત્વ કહે-

વામાં આવે તો વ્યવહારમાં એકનેજ અનૃતાચરણ કહેવામાં આવે નહિ વળી—

' मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति '

આ શ્રુતિમાં ભેદ દૃષ્ટિવાળો મૃત્યુથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે એમ બતાવતાં એકને સત્યત્વ અને નાનાત્વને મિથ્યાત્વ કહેલું છે જો એકત્વ અને નાનાત્વ બન્નેને સત્ય કહેવામાં આવે તો ' नेहनानास्ति किंचन ' આ શ્રુતિમાં નાનાત્વનો નિષેધ કરવામાં આવે નહિ. આવી રીતે માયાવાદી સ્વસિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરે છે તેમને બ્રહ્મવાદી તરફથી પુછવામાં આવે કે જ્યારે કારણજ સાચું છે અને કાર્ય ખોટું છે તો ઘટ અને પટ વિગેરે નાના પ્રકારના પદાર્થનું ભાન શાથી થાય છે તેનો ઉત્તર માયાવાદી તરફથી આપવામાં આવે છે કે ઘટ તથા પટ એવી રીતે જે નાના પ્રકારનો ભેદ ભાસે છે તેનું કારણ અનાદિકાલની અવિદ્યા છે પરન્તુ વસ્તુતાએ તે ભેદ નથી.

જ્યારે બ્રહ્મ સિવાય સર્વ વસ્તુ ખોટી છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન શબ્દ ઇત્યાદિ પ્રમાણો નિરર્થક છે. કારણ બ્રહ્મ સિવાય વસ્તુ તો સર્વ અસત્ય છે તેમજ વિધિબોધક શાસ્ત્રો ' अहरहःसंध्यामुपासीत ' અને નિષેધબોધક શાસ્ત્રો સર્વ વૃથા થાય કદાપિ એમ કહે કે શાસ્ત્રો નિરર્થક નથી તોપણ બાધ આવે છે કેમકે બ્રહ્મ સિવાય કાંઇપણ સત્યજ નથી. મોક્ષશાસ્ત્ર પણ ખોટું છે તો ખોટા શાસ્ત્રથી બ્રહ્મજ્ઞાન થશે નહિ. વળી બ્રહ્મ સિવાયની કોઇપણ ચીજ ખરી નથી તો વ્યવહાર પણ ખોટો છે જેથી વ્યવહાર પણ ચાલવો ન જોઈએ તો તેનો જવાબ માયાવાદી આપે છે કે જો કે વ્યવહાર મિથ્યા છે પણ જ્યાંસુધી વ્યવહાર ખોટો છે એવી રીતે વ્યવહારને બાધ કરનાર જ્ઞાન નથી થયું ત્યાંસુધી વ્યવહારની પ્રવૃત્તિનો સંભવ છે. તેમજ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો અને વિધિનિષેધ શાસ્ત્રોના અધિકારી અવિદ્યાવાળા પુરૂષોને જ્યાંસુધી ઉક્ત શાસ્ત્રો અસત્ય છે એમ શાસ્ત્ર બાધક

જ્ઞાન નથી થયું ત્યાંસુધી તે શાસ્ત્રમાં પ્રવર્તે છે માટે અવિદ્યાવાળા પુરૂષોમાં તે શાસ્ત્રનું ચારિતાર્થ્ય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પહેલા મોક્ષશાસ્ત્ર અસત્ય છે. એવું જ્ઞાન ન હોવાથી તેની પણ વ્યર્થતા થતી નથી. તે માયાવાદીને એમ પુછવામાં આવે કે ખોટાથી પણ સાચા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેમ થશે તો તેવા ઉદાહરણ બતાવે છે કે જેમાં ખોટુ હોય છે તેપણ ક્રિયાનું કારણ બને છે. જેમકે સ્વપ્નથી શુભ અને અશુભનું સૂચન લિપિના અક્ષરોથી સાચા અક્ષરોનું જ્ઞાન તેમજ ખોટાં મોક્ષશાસ્ત્રથી સાચું બ્રહ્મજ્ઞાન થશે. એ પ્રમાણે આ સર્વ નામરૂપાત્મક માયાત્મક છે. એમ માયાવાદીના મતનો સંક્ષેપથી અનુવાદ કરીને દૂષણ આપવામાં આવે છે. ' ये पुनरित्यादि ', ' तामसचुद्धयः ', ભગવદ્ ભાષ્યકારચરણે ભાષ્યમાં માયાવાદીને તામસ બુદ્ધિવાળા એવું વિશેષણ આપેલું છે તેથી એમ શંકા થાય કે માયાવાદી તામસ મતિવાલા છે તેમાં પ્રમાણ શું તેનો ઉત્તર 'माया च तमोरूपा' આ શ્રુતિમાં માયાને તામસી કહેલી છે. જગતમાં નામરૂપથી વ્યવહાર કરાતા પદાર્થનું કારણ માયા છે આવીરીતે બોલનારા માયાવાદીઓની મતિ તામસી છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

કારણપણાનો બોધ કરનાર શ્રુતિઓ અને કાર્યરૂપ સર્વજગત બ્રહ્મરૂપ છે આમ બોધ કરનારી શ્રુતિઓને અનુસરીને કાર્યકારણનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે. ' अपागादग्नेरग्नित्वम् ' આ શ્રુતિથી ગુરૂ શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે કે અગ્નિમાં રહેલું દાહકત્વ સ્વાભાવિક છે આવું શિષ્યનું માનવું છે પરંતુ તેવું માનવું યથાર્થ નથી. તે આ શ્રુતિથી બતાવવામાં આવે છે.

શ્રુત્યર્થ—અગ્નિનું અગ્નિત્વ ગયું અગ્નિમાં રહેલું અગ્નિત્વ સ્વાભાવિક નથી તે પ્રભુનુંજ છે કારણરૂપ હરિ કાર્ય અવસ્થામાં અગ્નિ સ્વરૂપ થયેલ છે. તે આગત ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર સ્પષ્ટ કરે છે.

' यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् '

ચન્દ્રમાં તથા અગ્નિમાં જે તેજ છે તે તેજ મારૂં છે આ પ્રમાણે ઉક્ત શ્રુતિનો અર્થ જાણ્યા બાદ ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् ', આ સ્થલમાં પણ અણિમ (સૂક્ષ્મ) નો પરિચય કરાવનાર સર્વ પદ પડેલું છે. અર્થાત્ નામરૂપથી વ્યવહાર કરાતું સર્વ જગત આત્મ સંબંધી છે તત્ શબ્દથી સર્વ શબ્દવાચ્ય નામરૂપાત્મક જગતનુંજ ગ્રહણ થાય છે. તે પૂર્વમાં કહેલું જગત સાચું છે સર્વમાં રહેલ એકનોજ અનુવાદ કરાય છે અર્થાત્ એક નિજેચ્છાથી અનેક રૂપે થયેલ છે માયાવાદી સર્વ નામરૂપાત્મક જગતને અસત્ય કહેવા હિંમત કરતો હોય તો તેમ બોલી શકાતું નથી કારણ તેમ શ્રુતિને અભીષ્ટ હોત તો ' स आत्मा स सत्यम् ' આમ કહેત. પ્રપંચમાં જુદી જુદી ક્રિયા સિદ્ધ થવા માટે જુદી જુદી સૃષ્ટિનું વર્ણન કરેલું હોવાથી તસ્કર દૃષ્ટાંતમાં અનૃતના સંબંધવાળાને બંધન અને સત્યના સંબંધવાળાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે આવી રીતે કહેલ છે તેનાથી એકનું સત્યત્વ અને નાનાત્વનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થતું નથી શ્રુતિમાં કહેલું છે કે ' एकोऽहं बहुस्याम् ' એક હું અનેક થાઉં આ સ્થળમાં જેવી રીતે એકત્વ વિરૂદ્ધ નાનાત્વનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે પણ તે મિથ્યા કહી શકાશે નહિ કારણ કે તે નાના રૂપે બ્રહ્મજ નિજેચ્છાથી થયેલ છે " प्रजायेय " આથી ઉપદેશ કરે છે કે ઋત (સત્ય અને પ્રિયઃ વાણી) પણાથી અને અનૃત [અસત્ય અને અપ્રિય વાણી] પણાથી પ્રભુજ થયેલ છે એટલે ધર્મને માટે ઋતવાણી છે અને અધર્મને માટે અનૃત વાણી છે ઋતના સંબંધવાળાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે આવી રીતે વ્યવહાર સિદ્ધ થતો જોવામાં આવે છે પરન્તુ આ સ્થળમાં નાનાત્વનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થતું નથી. આવીરીતે ન માનીયે અને નાનાત્વને મિથ્યાજ માનવામાં આવે તો શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નીચે બતાવવામાં આવે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં કહેલ છે કે—

' पुरुषं सौम्योत हस्तगृहीतमानयन्ति '

અર્થ—હે સામ્ય ? અન્યની વસ્તુને લેનાર પુરૂષને લાવે છે. તે મનુષ્યે જો ચોરી કરી હોય છે. અને તે કબુલ ના કરે તો તેની ખાત્રી કરવા માટે તેના હાથમાં તપાવેલો લોહનો ગોળો આપે છે. શકદારે જો ચોરી કરી હોય છે તો તે મનુષ્ય પોતાના દુષ્ટ કૃત્યને લીધે પોતાના આત્માને અનૃત કરે છે અનૃતના સંબંધવાળો તે પુરૂષ અનૃત વડે પોતાના આત્માને આચ્છાદત કરીને તપેલો લોહનો પરશુ (ગોળો) ગ્રહણ કરે છે અને તેથી તે દાઝે છે અને મરણ પામે છે.

જો અનૃતને અસત્ય માનવામાં આવે તો તે અનૃતથી અન્તર્ધાન (આચ્છાદન) ઘટી શકતું નથી કારણ કે અન્તર્ધાન ક્રિયા ભાવરૂપ પદાર્થ વિના સંભવતી નથી. માટે વાદીને કબુલ કરવું પડશે કે ઋત અને અનૃત તે બન્ને સત્ય છે.

શંકા—અનૃત તો અસત્ય છે મિથ્યા છે. તે મિથ્યા હોવાથી તેનાથી આચ્છાદન થઇ શકતું નથી. અને અનાચ્છાદિતનો દાહ થશેજ માટે અનૃતને સત્ય માનવાની જરૂર નથી.

ઉત્તર—અનૃત સત્ય છે કે અસત્ય છે. તે બાબતનો નિર્ણય વાદી અથવા સિદ્ધાન્તી સ્વકપોલ કલ્પિત યુક્તિથી કરે તો તેનો પરસ્પર અંગીકાર કરવામાં આવે નહિ.

અનૃતને વેદ જેવી રીતે કહે તેજ માનવું ઉચિત છે. વેદમાં અનૃત વડે અન્તર્હિત પદાર્થનો દાહ થાય છે. આવી રીતે સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી મિથ્યા માનવામાં આવે તો શ્રુતિનો વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે વળી—

' मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति '

આ શ્રુતિ બ્રહ્મસ્વરૂપ વિષયક ભેદ દર્શનની નિન્દા કરે છે પરન્તુ 'एकोऽहंबहुस्याम्' આ શ્રુતિસિદ્ધ ભગવદૈચ્છિક ભેદની નિન્દા કરતી નથી. ઉપર કહેલી શ્રુતિનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. 'यः' જે પુરૂષાર્થલિપ્સુ પુરૂષ 'इह' ભગવત્સ્વરૂપમાં 'नानाइव पश्यति'

જેવી રીતે મનુષ્યોમાં ભૂત ઇન્દ્રિય દેવતાત્મક ભેદ છે તેવી રીતે પ્રભુમાં ભેદ જુએ છે 'सः' તે પુરૂષ ' मृत्योर्मृत्युमाप्नोति ' મૃત્યુથી પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી સ્વકર્તવ્ય બ્રહ્મ પ્રાપ્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્ત થવું તે છે. અને તેની પ્રાપ્તિનું સાધન શ્રુતિ બતાવે છે કે ' ब्रह्मविदाप्नोति परम् ' બ્રહ્મને જાણનાર પુરૂષોત્તમને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જેનું બ્રહ્મ જ્ઞાનજ શાસ્ત્રથી પ્રતિકૂલ છે એટલે બ્રહ્મ અવિદ્યા કલ્પિત છે. અથવા તે સ્વરૂપમાં ભેદ છે. આવું બોલનાર પુરૂષો પુનઃ ચોરાશી લક્ષયોનિના પર્યટનમાં પડે છે.

' प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षु रुतश्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो येमनो विदुः । ते निश्चिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् । '

પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ ચક્ષુના પણ ચક્ષુરૂપ શ્રોત્રના પણ શ્રોત્રરૂપ મનના પણ મનરૂપ પુરાણ સ્વરૂપ અને અગ્રય એવા બ્રહ્મને જે જાણે છે તેણે બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરેલો છે. આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે. એટલે કે સર્વ પ્રાણિમાં ઇન્દ્રિયો તે આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે તે તે ઇન્દ્રિયોના દેવતા તે આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. તે સર્વનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં છે. ત્યારે શંકા થાય કે બ્રહ્મમાં આધિદૈવિક શ્રોત્ર પ્રાણ અને મન છે તો જેમ પ્રાણિમાત્રમાં શ્રોત્ર પ્રાણ મન ચક્ષુ એવો ભેદ છે. તેવી રીતે બ્રહ્મમાં પણ ભેદ હશે. તેવી શંકા થાય ત્યારે શ્રુતિજ શંકાનો નિરાસ કરે છે કે—

' नेह नानास्ति किंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोति य इह नानेवपश्यति '

બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં નાના ભેદ નથી. જે બ્રહ્મમાં નાના ભેદ જુએ છે તે મૃત્યુથી પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે.

માટે ભેદની નિન્દા બ્રહ્મ સ્વરૂપ વિષયક છે પરન્તુ તે શ્રુતિનું તાત્પર્ય સર્વ કાર્યરૂપ ને મિથ્યા સિદ્ધ કરવામાં નથી.

જેઓ આ શ્રુતિથી કાર્યનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરે છે તેઓ અહીં તાંડવ કરે છે.

વળી એકદેશી તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું કે જે આ ભેદ ભાસે છે તે અનાદિકાલની પ્રવર્તેલી અવિદ્યાથી ભાસે છે આમ કહેવું પણ ઉચિત નથી કારણ કે તે ભેદ બ્રહ્મની ઇચ્છાથી જ થયેલ છે અને તેનો બ્રહ્મને પણ અનુભવ થયેલ છે. એવીરીતે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ત્રિવૃત્ કરવાની ઈચ્છા સમયેજ પ્રતિપાદન કરેલું છે માટે બ્રહ્મની ઈચ્છાથી ભાસતા ભેદને અવિદ્યાકૃત કહી શકાય તેમ નથી. જો તેમ કહેવામાં આવે તો બ્રહ્મને જીવની સાથે તુલ્યતા પ્રાપ્ત થાય. તે બતાવવામાં આવે છે, છાંદોગ્યમાં કહેલું છે કે—

' सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । '

અર્થ—તે બ્રહ્મે વિચાર્યું કે હું આ ત્રણ દેવતાઓ (પૃથ્વી જલ તેજ) પ્રત્યે આ જીવાત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપનો વિસ્તાર કરું.

હવે સુજ્ઞ પુરૂષોએ વિચારવું જોઇયે કે બ્રહ્મેચ્છાથી થયેલા ભેદને અવિદ્યાકૃત માનવામાં વૈદિક સિદ્ધાન્તથી કેટલું બધું ચ્યુત થવાય છે, જો બ્રહ્મેચ્છાથી થયેલા ભેદને અવિદ્યાકૃત માનવામાં આવે તો ' **एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय** ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ જાણે વેદમાંજ ન હોય અને ભગવન્નિશ્વાસરૂપ વેદે પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાન્તમાં સુધારો કરવા માગતા હોય તેમ પોતાની યુક્તિને અનુકૂલ વેદની વ્યવસ્થા કરવા મથે છે એવી રીતનું પ્રતિપાદન સૂત્ર અને શ્રુતિના નાશને માટેજ કલ્પાય છે.

इत्थं मायावादानुसृतानां मते जगद्वेदगीतादिसर्वसच्छास्त्राणां गुरोश्च सत्यत्वाभावख्यापनाय षण्णां पदार्थानामनादित्वं स्वीक्रियते.

तदित्यम्, ' **जीवईशो विशुद्धा चि द्विभागस्त्वनयो र्द्वयोः ।**
अविद्या तत्कृतो बन्धः षडस्माकमनादयः । '

एवं पञ्चानां पदार्थानां सान्तानादित्वं ब्रह्मणश्चानाद्यनन्तत्वमुच्यते तन्न समंजसम् । किञ्च यत्पदार्थस्यानादित्वं तस्यान्तविशिष्टत्वं न संभवति । यद्यदनादि तत्तदनन्तं यथा ब्रह्मेत्यनुमानेन मायाया अप्यनन्तत्वापत्तेः ।

न प्रतिपादितं कस्यामपि श्रुतौ षण्णां पदार्थानामनादित्वम् । प्रत्युत ' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादि श्रुतौ ब्रह्मण एवानाद्यनन्तत्वं प्रोक्तम् । एवंविधवैदिकसिद्धान्तमननुरुध्य ये ' षडस्माक मनादयः ' इति ब्रुवन्ति ते स्वस्यैवावैदिकत्वं प्रतिपादयन्तः श्लोकेऽस्माकमिति पदेन स्वमतस्य वेदाभिन्नत्वं प्रदर्शयन्ति ।

આ પ્રમાણે માયાવાદને અનુસરનારાઓના મતમાં જગત્ વેદ ગીતા પ્રભૃતિ સત્શાસ્ત્રો સર્વ કલ્પિત છે આમ જણાવવા માટે છ પદાર્થોનું અનાદિત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે.

તે નીચે બતાવવામાં આવે છે.

' **जीव ईशो विशुद्धाचिदिति** ' જીવ ઇશ્વર વિશુદ્ધચૈતન્ય જીવ ઇશ્વરનો વિભાગ, અવિદ્યા અને અવિદ્યાએ કરેલો બંધ આ પ્રમાણે છ પદાર્થો અનાદિ માનવા પડે છે અને બ્રહ્મનું અનન્ત અનાદિત્વ કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી કારણ કે જે પદાર્થ અનાદિ છે તે અન્તવાળો હોતો નથી. કેમકે જેજે અનાદિ છે તે તે અનન્ત હોય છે ઉદાહરણ તરીકે બ્રહ્મ તેવીજ રીતે માયા આ અનુમાનથી માયાનું પણ અનન્તત્વ સિદ્ધ થાય છે.

વળી કોઇપણ શ્રુતિમાં છ પદાર્થનું અનાદિત્વ પ્રતિપાદન કરેલું નથી પ્રત્યુત ' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનુંજ અનાદિત્વ અનન્તત્વ પ્રતિપાદન કરેલું છે આવી રીતના વૈદિક સિદ્ધાન્તને નહિ અનુસરીને જેઓ—

'षडस्माकमनादयः'

અર્થ—અમારા મતમાં છ અનાદિ છે આમ બોલે છે તેઓ પોતાનુંજ અવૈદિકત્વ પ્રતિપાદન કરતા થકા શ્લોકમાં કહેલા अस्माकम् પદથી પોતાના મતને વેદથી જુદો કરે છે.

शुद्धाद्वैतसिद्धांतस्य वेदे प्रतिपादनं वर्तते ॥ तथाहि तैत्तिरीयोपनिषद्युच्यते ॥ यतो वा इमानिभूतानिजायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्मविजिज्ञासस्वेति। अत्र केचित्त्वेवं जल्पन्ति यच्छ्रुतिरियं हि मायोपहितब्रह्मण एव कर्तृत्वं प्रतिपादयति। तन्नशोभनम्। भृगु र्वरुणं पितरमुपगम्य। अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनुयोगंकृतवान्। तत्रितापि, यतो वा इमानीति श्रुत्या परब्रह्मोपदिदेश न तु शबलब्रह्म। तस्माच्छ्रुतिमिमां शबलब्रह्मपरां योजयन्तः ख्यापयन्ति निजनिगमानभिज्ञताम्। अत एव श्रीमद्वेदव्यासचरणा आज्ञापयन्ति चतुर्लक्षण्यां 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिति' यतोयस्मादस्य पुरोवर्तिनः प्रपञ्चस्य जन्मास्थितिलयादयोभवन्ति तद्ब्रह्मैव कारणं कुतः शास्त्रयोनित्वात् शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः। तस्यभावस्तस्मात् शास्त्रयोनित्वात् शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः। अत्र केचिदिदं सूत्रं शबलब्रह्मपरत्वेन लापयन्ति तन्नेष्टतरम्। तत्रबीजमुपक्रमे श्रीमद्वेदव्यासचरणैरथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे शुद्धब्रह्मणो जिज्ञासायाः प्रतिपादितत्वात्। तत्र किंलक्षणकं ब्रह्मेत्याकांक्षायां जन्माद्यधिकरणेन जगाद शुद्धब्रह्मणो लक्षणम्।

શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું વેદમાં દરેક સ્થલમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. તે બતાવવામાં આવે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલું છે કે 'यतो वा इमानिभूतानिजयन्ते' આ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે જેનાથી તમામ પ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે જેનાથી ઉત્પન્ન

થયેલાનું પાલન થાય છે અને જેને વિષે લય થાય છે તથા પ્રવૃત્તિદ્વારા ભકતો જેમાં પ્રવેશ કરે છે તે બ્રહ્મને તું જાણ.

આ શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે આ સ્થલમાં કેટલાએક કહે છે કે આ શ્રુતિ માયોપાધિ બ્રહ્મનુંજ કર્તૃત્વ બતાવે છે તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. ભૃગુએ પોતાના પિતા વરૂણને શુદ્ધ બ્રહ્મનોજ પ્રશ્ન કરેલો છે તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વરૂણજીએ ઉપર બતાવેલી શ્રુતિથી શુદ્ધ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ કરેલો છે હવે ભૃગુ ઋષિએ પરબ્રહ્મની જીજ્ઞાસા કરી અને વરૂણજી જો શબલ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે તો कर्णेपृष्टेकर्टिंचालयति એ ન્યાય લાગુ પડે. વસ્તુ સ્થિતિ આવી છે તેથી આ શ્રુતિને શબલ બ્રહ્મ પરત્વ જોજનારાઓ પોતે વેદનું તત્વ સમજતા નથી તેમ બતાવી આપે છે વાસ્તે વ્યાસ ચરણ ચતુર્લક્ષણીમાં આજ્ઞા કરે છે કે—

'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्'

અર્થ—જે બ્રહ્મથી આ પુરોવર્તિ પ્રપંચના જન્મ સ્થિતિ અને લય થાય છે તે બ્રહ્મ છે તેમાં હેતુ આપે છે કે શાસ્ત્રમાં જગતની કારણતા બ્રહ્મનેજ કહી છે આ સૂત્રને પણ કેટલાએક શબલ બ્રહ્મ પરત્વે જોજવા પ્રયાસ કરે છે પણ તે પ્રયાસ તુષાવઘાત તુલ્ય છે કારણ કે ઉપક્રમમાં શ્રીમદ ભગવદ જ્ઞાનાવતાર વેદ વ્યાસજીએ 'अथातोब्रह्मजिज्ञासा' આ સૂત્રમાં શુદ્ધ બ્રહ્મની જીજ્ઞાસાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે બ્રહ્મનું લક્ષણ શું? આવી આકાંક્ષા ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે મહર્ષિ जन्माद्यस्ययतः शास्त्रयोनित्वात्' આ સૂત્રથી શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું લક્ષણ આપે છે.

वेदः कुत्रापि निर्गुणसगुणब्रह्मणोर्भेदं न प्रतिपादयाञ्चकार। परन्तु श्रुतिमनुरुध्य सगुणनिर्गुणब्रह्मणोरेवंविधा व्यवस्था वर्तते। तद्धि। यस्मिन् दयातितिक्षाशमसंतोषप्रभृतयोऽलौकिकगुणविशिष्टत्वं संभवति तत्सगुणं ब्रह्म, यस्मिंश्च दंभदर्पेर्ष्याप्रभृतीनां लेशतोऽपि

प्रतीतिविषयत्वं न भवति तन्निर्गुणं ब्रह्म । इत्थमेव निर्गुणस-
गुणशब्दयो व्यवस्था शास्त्रानुसारिणी दृश्यते निराकारसाकारश-
ब्दयोरपि व्यवस्थैतादृश्येव दृगोचरीभवति । यत्र मज्जास्थिपलल-
प्रभृतयो न दृश्यन्ते तन्निर्गुणंब्रह्म । यत्र च करचरणाद्यवयवानापा-
नन्दमयत्वेन प्रतीत्यनुकूलत्वं भवति तत्साकारं ब्रह्म । श्रुतिरप्यानन्द-
मयब्रह्मण एव कर्तृत्वं प्रतिपादयति । तद्धि । आनन्दाद्ध्येव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुत्याऽनन्दमयशुद्धनिर्गुण-
ब्रह्मण एव जगत्कर्तृत्वमुक्तम् । तथैव सर्वकर्ता सर्वभोक्तेत्यादिश्रुता-
वपि शुद्धनिर्गुणब्रह्मण एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे दृश्येते । यदि जगतोऽस-
त्यत्वमनित्यत्वं चांगीक्रियेत चेत्तर्हि सृष्ट्यादिकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुति-
वाक्यानामसंगतत्वापत्तिः ।

વેદમાં ક્યાંય પણ સ્થલમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ તથા સગુણ બ્રહ્મ
એવા ભેદ કરીને બે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેલું નથી સગુણ અને
નિર્ગુણ બ્રહ્મની આવી રીતે વ્યવસ્થા વેદાનુસારી થાય છે. જેમાં
દયા તિતિક્ષા શમ સંતોષ વિગેરે અલૌકિક ગુણો હોય તે સગુણ
બ્રહ્મ અને જેમાં દંભદર્પ ઈર્ષ્યાઆદિ ગુણો લેશ પણ જણાતા
નથી તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ. આ પ્રમાણે વેદમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને
સગુણ બ્રહ્મની વ્યવસ્થા છે. એવી રીતે નિરાકાર અને સાકાર
બ્રહ્મની વ્યવસ્થા શ્રુતિમાં કરેલી છે, જ્યાં મજ્જા અસ્થિઆદિનો
લેશ પણ જણાતો નથી તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે. અને જ્યાં હાથ
પગ આદિ અવયવો આનન્દ સ્વરૂપ છે, તે સાકાર છે. શ્રુતિ પણ
આનન્દમય બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરે છે.

आनन्दाद्ध्येवखल्विमानिभूतानि जायन्ते ।

અર્થ—આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મથી આ સમગ્ર પ્રાણીમાત્રો
ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથીજ ઉત્પન્ન થયેલાનું પાલન થાય છે અને

તેમાં વિષે તમામનો લય થાય છે તેનેજ બ્રહ્મ તું જાણ. આ
શ્રુતિથી આનન્દમય શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન
કરેલું છે તેવી રીતે 'सर्वकर्तासर्वभोक्ता' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ શુદ્ધ
નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરેલું છે.
જેમ ન માનવામાં આવે અને જગત્ને અનિત્ય માનવામાં આવે
તો સૃષ્ટ્યાદિ કર્તૃત્વ પ્રતિપાદક વાક્યોની અસંગતિ થાય.

नन्वस्त्यध्यारोपापवादलक्षणा संगतिः । तथाहि शुद्धब्रह्मणो
दुर्ज्ञेयत्वेन तज्ज्ञापनाय जगज्जननमुक्त्वा तत्कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रति-
पाद्य तद्द्वारा सोपाधिब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां शाखाचंद्रवतीन्यायेन
पूर्वोक्तमपाह्य कर्तृत्वाद्यपेतं ब्रह्म पश्चाद्बोध्यत इति चेन्नैवं वक्तुंयुक्तम्
जगदप्रतीतिप्रसंगात् । तथाहि । नहि जगत्प्रतीतिः श्रुतिसिद्धा येन
पूर्वं बोधयति पश्चान्निषेधतीत्युच्यते किंतु लोकसिद्धा तथाच तत्र
कर्त्रपेक्षायां कर्तारमेवोपदिशतीति वक्तुंयुक्तम् । नतु लोकसिद्धमेव
जगदनूद्य तत्कर्तृत्वं बोधयति पश्चान्निषेधतीति तथासति कार्यस्य
प्रतीतिसिद्धत्वेन कर्त्रन्तरस्याभावाच्च ।

जगत एवासंभवेनानुवादो बाधितविषयः स्यात् । स्वारूढ-
शाखाच्छेदनवन्मातावन्ध्येतिवाक्यवच्च सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिः
कथमेवं वदेत् । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः । ननूपलब्धिमात्रेण
न वस्तुसत्त्वं वक्तुं शक्यम् । स्वप्नादिषु तथा प्रसंगात् । तथाच
निषेधिकायाः श्रुतेः प्रपंचासत्वमेवाभिप्रेतामितिचेत् तर्हि प्रतीतिमुप-
पादयतु देवानांप्रियः । न तावद्बाधनयेति वक्तुंशक्यम् । तस्या
अनुभवजन्यत्वेन जगतश्चासत्त्वेन पूर्वमनुभवासंभवात् ।

नचानादित्वेन तदुपपत्तिः । सर्वेषामनुभवानां वासनाजनक-
त्वानियमेन कदाचित्कस्यचिदर्थस्याप्रतीतिप्रसंगात् । नियमे वा
सर्वदा तदुद्बोधानियमेनापि तथा प्रसंगः । उद्बोधकं च न दृष्टम् ।

अन्योन्याश्रयप्रसंगात् । नाप्यदृष्टम् । दृष्टसामग्रीसंपादनद्वारैव तस्य कारणत्वात् । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवादिति तत्त्वसूत्रविरोधश्च । एवं मधुचरणैर्विद्वन्मंडने प्रतिपादितं विशेषजिज्ञासुभिस्ततोऽन्वेषयम् ।

એક દેશી વેદે કહેલાં સૃષ્ટિ કર્તૃત્વાદિ વાકયેાની સંગતિ નીચે પ્રમાણે કરે છે. જ્યાં જ્યાં સૃષ્ટિ કર્તૃત્વ પ્રતિપાદક વાકયનું દર્શન થાય ત્યાં તેમ સમજવું કે શુદ્ધ બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વનો અ-ધ્યારોપ કરવામાં આવે છે. અને જ્યાં બ્રહ્મ અકર્તૃ છે. એમ પ્ર-તિપાદન કરનારા વાકયેાનું દર્શન થાય ત્યાં તે વાક્ય કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે એમ સમજવું.

આવી સંગાન કર્યા સિવાય વેદનો યથાર્થ અર્થ સમજાતો નથી એવી એક દેશીની માન્યતા છે. અને તેને હેતુ પૂર્વક પ્રતિ-પાદન કરે છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ દુર્જ્ઞેય હોવાથી પ્રથમ તે શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. માટે શ્રુતિ તે શુદ્ધ બ્રહ્મના જ્ઞાન કરાવવા સારૂ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ કહીને બ્રહ્મ જગત્‌કર્તૃ છે અને ભેાક્તૃ છે એવી રીતે પ્રતિપાદન કરીને કર્તૃત્વ ભેાક્તૃત્વદ્વારા માયાની ઉપાધિવાળા બ્રહ્મમાં બુદ્ધિ સિદ્ધ થયા બાદ શાખારૂંધતી ન્યા-યની માફક પૂર્વમાં કહેલા કર્તૃત્વઆદિ ધર્મોનો નિષેધ કરવાથી કર્તૃત્વાદિ રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે. આમ કહેવું યુક્ત નથી કારણ કે જો તેવું માનવામાં આવશે તો જગત્‌ની પ્રતીતિ જ થશે નહિ. કેમકે શ્રુતિ જગત્‌ની પ્રતીતિ કરાવતી નથી. જો શ્રુતિ પ્રથમ જગત્‌ની પ્રતીતિ કરાવતી હોય તોજ જગત્‌ની પ્ર-તીતિનો નિષેધ કરી શકે જગત્‌ની પ્રતીતિ તો લેાક સિદ્ધ છે. પણ આ જગત્‌નો કર્તા કોણ છે આવી જીજ્ઞાસા થાય છે ત્યારે શ્રુતિ જગત્ કર્તાનો ઉપદેશ કરે છે; આવું કહેવું યેાગ્ય છે.

વળી વાદી કદાપિ તેવું કહે કે શ્રુતિ લેાક સિદ્ધ જગત્‌નો અનુવાદ કરીને તે જગત્‌ના કર્તૃત્વનો બોધ કરી પછી કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે તે પણ યેાગ્ય નથી. જો તેમ માનીયે તો કાય તો

પણ છે અને તેના મતમાં જગત્‌નો કર્તા તો કોઈ પણ પ્રતીતિ સિદ્ધ નથી જગત્ કર્તૃત્વ બ્રહ્મનું નથી પ્રથમ સમજવા માટે માનવામાં આવે છે તે પણ માયેાપહિત છે અને તે તો અવિદ્યા કલ્પિત છે માટે આ જગત્ કાર્યનો કર્તા કોઇ પણ ન હોવાથી જગત્‌રૂપ કાર્યનોજ વાદીના મતમાં અસંભવ થશે. શ્રુતિ જગત્‌નો અનુવાદ કરે છે તે કહેવું બાધિત છે. કેમકે જે વસ્તુ નથી તે વસ્તુનો શ્રુતિ અનુવાદ કરે છે આ કહેવું તે પ્રજ્ઞા-હીનત્વ સૂચવે છે બેઠેલી ડાળ કાપનારની માફક અને જેમ કોઇ મૂર્ખ વદે કે મારી મા વાંઝણી છે આવું બાધિત વચન સર્વ અર્થના તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ કેમ આજ્ઞા કરે.

સર્વ કરતાં શ્રુતિની અન્યથાનુપપત્તિ બલવાળી છે.

એક દેશી કહે કે ઉપલબ્ધિ માત્રથી (વસ્તુની પ્રતીતિ માત્રથી) વસ્તુ સાચી છે આમ કહેવું ઉચિત નથી. જો તેમ કહેવામાં આવે તો સ્વપ્નમાં જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે પણ સાચા કહેવાશે. આટલા માટે નિષેધ બોધક વાકયોને પ્રપં-ચનું અસત્યત્વજ ઇષ્ટ છે. આવી રીતે કહેવા વાદી પ્રયાસ કરતો હોય તો વાદીએ જગત્‌ની પ્રતીતિ શાથી થાય છે તે પ્રતિપાદન કરવું જોઇયે એક દેશી જગત્ પ્રતીતિનું કારણ વાસના કહે તો તે પણ ઘટી શકતું નથી. કારણ કે વાસના અનુભવથી થાય છે પરન્તુ તેના મતમાં જગત્ તો અસત્ય છે માટે અનુભવજ ઘટી શકતો નથી.

પુનઃ વાદી કહેશે કે વાસના અનાદિ છે અને અનાદિ વા-સનાથી જગત્‌ની પ્રતીતિ થશે, તો તેમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કારણ અનુભવ વાસનાને ઉત્પન્ન કરેજ તેવો નિયમ નથી માટે કોઈ વખતે કોઈ પદાર્થની અપ્રતીતિ થશે અથવા તો ક્ષણ-માત્ર વાદીના સંતોષને માટે માનીયે કે તમામ અનુભવો વાસ-નાને ઉત્પન્ન કરે છે તો તે કહેવું પણ ટકી શકતું નથી. કારણ કે વાસના પણ જ્યારે ઉદ્‌બોધક હોય છે ત્યારેજ પ્રતીતિમાં કા-

રણ થઇ શકે છે પરન્તુ આ સ્થલમાં ઉદ્‌ઘોધક કોઈ પણ ન હો-
વાથી પુનઃ તેજ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉદ્‌ઘોધક દૃષ્ટ નથી જે
તેમ કહેવામાં આવે તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થાય છે તે
નીચે બતાવવામાં આવે છે.

વાદી પદાર્થની પ્રતીતિનું કારણ વાસનાને માને છે, અને તે
પ્રતીત થયેલ પદાર્થજ દૃષ્ટ કહેવાય છે તેથી પદાર્થની પ્રતીતિ
સિવાય ઉદ્‌ઘોધકત્વ સંભવતું નથી અને ઉદ્‌ઘોધકત્વ વિના પ-
દાર્થ પ્રતીતિ સંભવતી નથી આવી રીતે અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રા-
પ્ત થાય છે વળી અદૃષ્ટ ઉદ્‌ઘોધક છે આવી રીતે પણ કહી
શકાય તેમ નથી કારણ અદૃષ્ટને દૃષ્ટ સામગ્રીદ્વારા કારણપણું છે.
વળી 'વૈધર્મ્યાચ્ચ નસ્વપ્નાદિવત્' આ તત્વસૂત્રનો વિરોધ પ્રાપ્ત
થાય છે.

સૂત્રાર્થ—જગત્ સ્વપ્ન જેવું નથી કારણ સ્વપ્નના ધર્મથી
જગત્‌ના ધર્મ જુદા છે. આ વિષય સારી રીતે વિદ્વન્મંડનમાં
શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ અનેક શ્રુતિસ્મૃતિ યુક્તિથી ચર્ચ્યો છે માટે
વિશેષ જીજ્ઞાસુજનોએ તે સ્થલ જોવું.

યથા વૈદિકસિદ્ધાન્તે જગતોઽસત્યત્વં ન કિન્તુસત્યત્વમેવ
તથા શ્રુતિમૂત્રાદિપ્રમાણમનુરુધ્ય જીવસ્યાપ્યણુત્વમંગીક્રિયતે। તથા
ચાહ શ્રુતિઃ, 'વાલાગ્રશતભાગસ્ય શતધા કલ્પિસ્યતુ। ભાગોજીવઃ
સવિજ્ઞેયઃ। 'એષોઽણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ' યથા સુદીપ્તાત્પા
વકાત્સ્ફુદ્રાવિસ્ફુલિંગા વ્યુચરાન્તિ। તથૈવાત્મનઃ સકાશા ત્સર્વેજીવાઃ
સર્વે લોકાઃ કપૂયચરણા રમણીયચરણાઃ।' ઇત્યાદિ શ્રુતિસંઘૈ-
જીવસ્યાણુત્વમેવોચ્યતે ન વ્યાપકત્વમ્। યદ્યપિ વિસ્ફુલિંગા અગ્ને-
રંશા સ્તથાપિ યાવતી વહ્નૌ દાહકત્વશક્તિ સ્તાવતી ન સ્વાંશેષુ સ્ફુલિં-
ગેષુ તથા સર્વજ્ઞત્વાદિધર્મયુક્તબ્રહ્મણોઽંશે જીવેઽલ્પજ્ઞત્વાદીનત્વ
હીનત્વાદયો વિલસન્તિ ધર્માઃ ॥ તેચ ધર્મા નચોપાધિતો નચ નૈર-
તર્યાઃ કિન્ત્વેકોઽહં બહુસ્યામિતિ શ્રુતિસિદ્ધેયચ્છયૈવ। તથૈવાભાણિ

વ્યાસચરણૈશ્ચતુર્લક્ષણ્યામ્। 'અંશો નાનાવ્યપદેશાદિતિ'।
તર્યસ્તુ જીવો બ્રહ્મણોઽંશઃકુતો નાનાવ્યપદેશાત્। કચિદ્‌બ્રહ્મત્વેન
ચિદ્‌બ્રહ્મત્વેન કચિદીશિતવ્યત્વેનાણુત્વેન વ્યાપકત્વેન નિરૂપણા-
ત્સ્યૈવ વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વં બ્રહ્માતિરિક્તસ્ય ન સંભવતિ। અતોજીવો
ંશ એવ। ननु જીવસ્યાંશત્વે સવશરીરચૈતન્યાનુપલંભ ઇતિ
ત્તમ્। 'વિસર્પિંગુણચૈતન્યોઽણુર્જીવોંઽશો હરેઃસ્મૃતઃ।

જડે ચિદાનન્દયોસ્તુ ચિત્યાનન્દસ્ય સર્વશ' ઇતિ કાશીસ્થ-
ીમદ્‌ગિરિધરચરણૈઃ ગ્રતિપાદિતમ્। અસ્યાર્થસ્તુ વિસર્પિંપ્રસરણ-
ીલં ચૈતન્યં ગુણોયસ્ય યથામણેઃપ્રભા। તથાચ વ્યાસસૂત્રમ્।
'ગુણાદ્વાલોકવત્' જીવસ્ય ચૈતન્યં ગુણસ્તસ્માત્સર્વશરીરવ્યાપી
ત્ર દૃષ્ટાન્ત આલોકવત્। સૂર્યમણ્યાદિપ્રભા યથા વહુદેશં વ્યાપ્નોતિ
તદ્વદિત્યર્થઃ। અગ્રે 'વ્યતિરેકો ગન્ધવત્' અર્થસ્તુ સ ચૈતન્યગુણો
વિશેષેણાતિરિચ્યતેઽધિકદેશં વ્યાપ્નોતીતિ વ્યતિરેકઃ કશ્વ ગન્ધ-
સ્તુ। યથા ચમ્પકાદે ર્ગન્ધશ્ચમ્પકાધિકદેશ ઉપલભ્યતે તદ્વદિત્યર્થઃ।
ન ચમ્પકાત્તદવયવાનાં નિઃસરણે ગન્ધોપલબ્ધિરિતિ વાચ્યમ્।
નિઃસરણ ન્યૂનત્વાપત્તેઃ। ભોગ્યાદૃષ્ટત્વેન તદવયવપૂરણકલ્પનાયાં
ગૌરવાત્। કિંચોગ્રગન્ધાદેઃસ્પર્શે મુહુર્મુહુઃ ક્ષાલનેન દુર્ગંધાનપગમા-
દનેકચર્મપુટવેષ્ટિતસ્ય મૃગમદસ્ય સુગન્ધોપલબ્ધશ્ચ। અતોઽવયવક-
લ્પનાનિરસ્તેતિદિક્। કિંચ તૃતીયોઽપિ દૃષ્ટાન્તઃ। 'અવિરોધશ્ચન્દન-
વત્' યથાચન્દનમેકદેશસ્થિતં કૃત્સ્નશરીરે શૈત્યં સુખંચ જનયતિ
તદ્વદણુત્વેઽપિ જીવસ્ય સર્વશરીરે ચૈતન્યોપલબ્ધિરિત્યર્થઃ। 'નિત્યઃ
સર્વગતસ્થાણુ રિતિસ્મૃતેશ્ચ। અર્થસ્તુ સર્વગતેન બ્રહ્મણાસહ તિષ્ઠતી-
તિ સર્વગતસ્થઃ। તથાહિ 'દ્વાસુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં
પરિષસ્વજાતે।' ઇતિ શ્રુતિઃ સચાસાવણુશ્ચેતિ સર્વગતસ્થઃ। તસ્મ -
જીવસ્યાણુત્વમેવરાદ્ધાન્તિતં શ્રુતિશરણૈઃ જી ય વ્યાપકત્વં વેદવિ-

रुद्धमेव । अतएवाभाणिषुः श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः ।

वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ।
तेहि पाषंडिनोज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः ॥ १ ॥

पूर्वपद्योक्तपाषंडपरायणान्तःकरणानां का गतिर्भवित्री तदु श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणा आज्ञापयन्ति ॥

धर्ममार्गं परित्यज्य छलेनाधर्मवर्तिनः ।
पतन्ति नरके घोरे पाषंडमतवर्तनात् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रचन्द्रिकाच्छन्नस्वान्तध्वान्तेन श्रीमन्मुरलीधरतनुजनुषाऽनिरुद्धेन कृता शुद्धाद्वैतमंजरी समाप्तिमगात् ।

' यस्यदेवे पराभक्ति र्यथादेवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः । १ ।
केनापि न निरुद्धोऽहं निजाचार्यकृपाबलात् ।
यत्सत्यं भयत्यागेन विवृतं स्फुरितं हृदि ॥ २ ॥

જેવી રીતે વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં જગત્ અસત્ય નથી પરન્તુ સત્યજ અંગીકાર કરાય છે તેમજ જીવનું પણ અણુત્વ પ્રમાણ સ્વીકારવામાં આવે છે. શ્રુતિ આજ્ઞા કરે છે કે,

' वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्यतु ।
भागोजीवः सविज्ञेयः । '
' एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ।'
' यथा सुदीप्तात्पावकात्क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्ति ।
तथैवात्मनः सकात्सर्वेजीवाः सर्वेलोकाः कपूयचरणा रमणीयचरणाः ॥'

અર્થ—વાળના અગ્રભાગના સોમા ભાગના સોમા ભાગ જેવડો જીવ છે. આ અણુ આત્મા ચિત્તથી જાણવા યોગ્ય છે જેવી રીતે સુદીપ્ત અગ્નિથી ઝીણા ઝીણા તણખા ઉડેછે તેવી રીતે ઇશ્વરથી સર્વ જીવો સર્વદીકો કુત્સિત આચરણવાળા અને રમણીય આચરણવાળાઓનું વ્યુચ્ચરણ થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ રીતે જીવનું અણુત્વ બતાવે છે પરન્તુ જીવનું વ્યાપકત્વ શ્રુતિને સંમત નથી. જો કે સ્ફુલિંગો અગ્નિના અંશ છે પરન્તુ જેટલી દાહકશક્તિ અગ્નિમાં છે તેટલી દાહકશક્તિ સ્ફુલિંગમાં નથી તેવી રીતે જીવ હરિનો અંશ છે હરિ સર્વજ્ઞ સર્વ સામર્થ્યવાન્ છે અને જીવમાં અલ્પજ્ઞત્વ દીનત્વ હીનત્વ ઇત્યાદિ ધર્મો છે. તે ધર્મો ઉપાધિથી ભાસતા નથી તેમ તે ધર્મો નિત્ય નિરંતર રહેવાવાળા નથી. પરન્તુ ભગવદિચ્છાથી થયેલા છે એટલે કે ' एकोऽहं बहुस्याम् ' આ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત ભગવત્નો અનેક જીવન ઇચ્છાથીજ થયેલા છે. તે બાબત વ્યાસચરણ ઉત્તરમીમાંસામાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે, पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोह्यस्य बंधविपर्ययौ એવી રીતે શ્રુતિનો આશય જીવનું અણુત્વ માનવાનો છે. હવે સૂત્રનો આશય જીવને અણુ માનવાનો છે કે વ્યાપક માનવાનો છે તે જાણવું જોઇયે વ્યાસચરણ જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે ' अंशो नानाव्यपदेशात् ' અર્થ અંશઃ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે કારણકે ' नाना व्यपदेशात् ' કોઈ સ્થલમાં બ્રહ્મત્વથી કોઈ સ્થલમાં અજ્ઞત્વથી કોઈ સ્થલમાં ઇશ્વરત્વથી કોઈ સ્થલમાં અણુત્વથી અને કોઇ સ્થલમાં વ્યાપકત્વથી તે જીવનું નિરૂપણ કરેલું છે. એકનું વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયપણું બ્રહ્મ સિવાયનાને સંભવતું નથી વાસ્તે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે વાદી શંકા કરે કે જીવને જ્યારે અંશ માનશો ત્યારે આખા શરીરમાં ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થશે નહિ કારણકે તે હૃદયમાં રહે છે તેથી તેમાં રહેલું ચૈતન્ય પણ તેજ દેશમાં રહેશે. તે શંકાનું સમાધાન શ્રીમદ્ ગિરિધરચરણે શુદ્ધાદ્વૈત માર્તંડમાં આવી રીતે આપેલું છે.

'विसर्पिगुणचैतन्योऽणुर्जीवोंऽशो हरेः स्मृतः ।

અર્થ—પ્રસરણુશીલ સ્વભાવયુક્ત ચૈતન્ય છે ગુણ જેનો એવો હરિનો અંશ જીવ છે.

શંકા—ચૈતન્ય જીવનો ગુણ છે એમ કબુલ કરી શકાય ખરૂં પણ તે ચૈતન્ય આખા શરીરમાં વ્યાપિને રહે છે તે માની શકાય તેમ નથી કારણ કે ગુણ સ્વાધાર ગુણી વિના અન્યત્ર રહી શકે નહિ.

ઉત્તર—गुणाद्वालोकवत् અર્થ—' गुणात् ' જીવ નિષ્ઠ ચૈતન્ય સર્વ શરીર વ્યાપીછે કારણકે તે ગુણ હોવાથી 'आलोकवत्' સૂર્ય મણિ આદિની પ્રભા જેવી રીતે બહુ દેશમાં વ્યાપીને રહે છે તેવી રીતે ચૈતન્ય પણ સ્વાધાર જીવના કરતાં પણ અધિક દેશમાં વ્યાપીને રહે છે. વળી ' व्यतिरेकोगन्धवत् ' અર્થ સ્વઆધાર જીવના કરતાં ચૈતન્ય ગુણ અધિક દેશમાં રહે છે તેમા હેતુ આપેલ છે કે 'गन्धवत्' જેવી રીતે ચંપા વિગેરે પુષ્પોનો ગન્ધ ચંપા વિગેરે પુષ્પોના કરતાં અધિક દેશમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે જીવનો ચૈતન્ય ગુણ અધિક દેશમાં વ્યાપીને રહે છે. આ સ્થળમાં કોઇ એમ કહે કે ચંપાના અવયવો વાયુથી ઉડે છે ને તેથીજ ગન્ધની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કારણ તેવું માનવામાં આવે તો તે પુષ્પોની ન્યૂનતા થવી જોઇયે વળી કોઇ કહે કે જેટલા અવયવો નિકળેલા હોય તેટલાની પૂર્તિ ભોક્તાના ભોગ્ય અદૃષ્ટથી થશે તેવું કહેવામાં ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ ઉત્કટ ગંધવાળા કોઇપણ પદાર્થનો સ્પર્શ થયો હોય અને પછી વારંવાર તેને ધોવાથી સુગંધી જતી નથી તેમજ અનેક ચર્મપુટથી વિંટાયલી કસ્તૂરીની સુગંધ આવે છે. તે પરથી સુગંધવાળા પદાર્થના પરમાણુ વાયુથી ઉડે છે અને તેથીજ સુગંધી પ્રાપ્ત થાય છે આ કહેવું ટકી શકતું નથી.

તેમ ત્રીજુ પણ સૂત્ર પ્રકૃત વિષયમાં પુષ્ટિ કર્તા થાય છે

अविरोधश्चन्दनवत्' અર્થ—જેવી રીતે ચન્દન એક દેશમાં રહ્યું હોય છતાં આખા શરીરમાં સુખ ઉપજાવે છે ને ઠંડક કરે છે તેવી રીતે જીવગત ચૈતન્ય ગુણ આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે. આવી રીતે વેદાન્ત દર્શનકાર શ્રીમદ્વેદવ્યાસને પણ જીવનું અણુત્વજ અભીષ્ટ છે. તેમજ વેદાન્તશાસ્ત્રના કર્તા સમગ્રવેદના રહસ્યને જાણનાર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર ગીતાજીમાં આજ્ઞા કરે છે કે

' वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् '

જ્યારે શ્રી હરિજ સમગ્રવેદને સરહસ્ય જાણનાર છે તો પછી વેદનો અર્થ પણ ભગવદ્વાક્યાનુસારેજ થવો જોઇયે.

વળી વેદમાં કહેલ છે કે 'अस्यमहद्भूतस्य निःश्वसि तं वेदाः' આ મહદ્ભૂત રૂપ ભગવાનનું નિઃશ્વસિત વેદ છે. ગીતાજી તે માટે કહે છે કે ' यास्वयंपद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिर्गता ' જે ગીતાજી પોતે પ્રભુના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા છે. તો ભગવન્નિઃશ્વસિત વેદમાં જ્યારે સંદેહ થાય ત્યારે ભગવદ્વાક્યોનો આશ્રય કરવો ઉચિત છે.

એટલા માટે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ચરણ નિબંધ ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે

' कृष्णवाक्यानुसारेण वेदार्थं ये वदन्तिहि ।
ते हि भागवताःप्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः । १ ।

શ્રીકૃષ્ણ વાક્યના અનુસારે જેઓ વેદનો અર્થ કરે છે તેઓ ભગવદ્ ભક્તો છે તે પુરૂષોજ કર્મથી શુદ્ધ થયેલા છે અને તે પુરૂષોજ બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ છે.

વેદાર્થ નિર્ણાયક ભગવાનને જીવનું અણુત્વ અભીષ્ટ છે કે વ્યાપકત્વ તે બાબત ગીતાજીથી જાણીશું. ગીતાજીમાં કહેલું છે કે

' ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

અર્થ—જીવ લોકમાં સનાતન જીવ મારો અંશ છે, આ સ્થળે કેટલાએક પોતાની યુક્તિ ચાપલ્યનો ઉમેરો કરી કહેછે કે

જીવભાવ અવિદ્યા કલ્પિત છે વસ્તુતાએ જીવભાવ નથી. પરન્તુ જે જીવને અણુ કહેલ છે તેનું તાત્પર્ય અન્તઃકરણની ઉપાધિથી જીવને અણુ માનવામાં આવે છે આવું જો શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને ઈષ્ટ હોત તો ઉક્ત રીતે ન કહેતાં આમ કહેત.

' ममैवांशो जीवलोके जीवीभूतः सनातनः ।

આવું જો કહેલ હોત તો એક દેશીના પક્ષને પુષ્ટિમલત કારણકે ' जीवीभूतः ' આ પદમાં જે च्वि બતાવવામાં આવેલો છે તે अभूततद्भाव અર્થમાં થાય છે એટલે કે જીવ ન હોય છતાં અવિદ્યાની ઉપાધિથી જીવભાવ સંપાદન થયો હોય ત્યારે जीवीभूतः થઇ શકે અને એક દેશીની અભીષ્ટ સિદ્ધિ થાય પરન્તુ તેવું નહિ છતાં તેવો અર્થ કાઢવો તે **નિષ્ઠીવનમન્થન** તુલ્ય છે.

વળી બીજા શ્લોકમાં પણ બતાવેલું છે કે

' नित्यःसर्वगतस्थाणुरचलोऽयंसनातनः । '

અર્થ—જીવ નિત્ય છે સર્વમાં રહેલો છે. સ્થિતિવાળો છે અણુ છે. અચલ છે સદૈકરૂપ છે. અથવા તો જીવ નિત્ય છે અને સર્વમાં રહેલા બ્રહ્મની સાથે રહેવાવાળો છે અને અણુ છે. અચલ છે સદૈક રૂપ છે.

શંકા—**सर्वगतस्थाणुः** પદનો તમો જે અર્થ કરોછો તેમાં પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર—તેવો અર્થ કરવામાં શ્રુતિજ પ્રમાણ છે તે બતાવવામાં આવે છે.

द्वासुपर्णा सयुजौ सखायौ समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्योऽभिचाकशीति ।

અર્થ—એક વૃક્ષપર બે પક્ષિઓ સાથે બેઠા હતા અને તે બન્ને મિત્રો છે તે બન્નેમાંથી એક સ્વાદિષ્ટ ફલનો ઉપભોગ કરે છે અને બીજો ફલ નહિ ખાતાં જોયા કરે છે આ સ્થળે વૃક્ષ શરીર છે. બે પક્ષી જીવ અને અન્તર્યામી છે, તે વૃક્ષનું ફલ સુખ દુઃખ ભોગ છે. આ શ્રુતિ **सर्वगतस्थाणुः** એક પદ રાખવામાં પુષ્ટિ આપે છે.

પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયને અનુસરી વૈદિક સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે છે જીવનું અણુત્વ પ્રમાણ છે. જગત્ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સત્ય છે. બ્રહ્મ સાકાર છે (આનંદાકાર છે) અને નિરાકાર (પ્રાકૃત આકાર રહિત) છે. આથી જેટલો ભાગ વિરૂદ્ધ માનવામાં આવે તે વેદવિરૂદ્ધ છે તે વેદ વિરૂદ્ધ જ્ઞાન ભક્તિમાં ઉપયુક્ત ન હોવાથી ગ્રાહ્ય નથી તે વિરૂદ્ધ જ્ઞાન અંગીકાર કરનારને માટે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય ચરણનો નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય છે.

वेदमार्ग विरोधेन येषां करणमण्वपि ।
तेहि पाषंडिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः । १ ।

અર્થ—વેદમાર્ગ વિરૂદ્ધ જે પુરૂષોની લેશ પણ કૃતિ છે તે પુરૂષોને પાખંડી જાણવા અને તે પાખંડમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત મનુષ્યોને નીચે પ્રમાણે ફલ થાય છે.

धर्ममार्गं मरित्यज्य छलेनाधर्मवर्तिनः ।
पतन्ति नरकेघोरे पाषंडमतवर्तनात् ॥

ધર્મ માર્ગનો ત્યાગ કરી છલથી અધર્મમાં વર્તનારાઓ પાષંડમાં વર્તવાથી ઘોર નરકમાં પડે છે.

यस्य देवे पराभक्ति र्यथादेवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।

અર્થ—જેની દેવ (પુરૂષોત્તમ)માં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે અને

જેવી હરિમાં તેવીજ ગુરૂમાં ભક્તિ છે તે મહાત્માનેજ આ કહે-
વાયલા અર્થો પ્રકાશ કરે છે. ॥૧॥

केनापिन निरुद्धोऽहं निजाचार्यकृपाबलात् ।
यत्सत्यं भयत्यागेन विवृतं स्फुरितं हृदि ॥ १ ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યની કૃપાબલથી હું કોઇનાથી પણ રો-
કાઈ શક્યો નથી અને તેજ આચાર્યચરણની કૃપાબલથી જે હૃ-
દયમાં સ્ફુર્યું છે તે સત્યનો ભય ત્યાગ કરી મેં વિવૃત્ત કરેલું છે.

इतिश्री वादिवृन्दवदनविध्वंसनविदग्धवचःश्रीमद्वल्लभाचार्यचर-
णानुकंपाकांक्षिणा श्रीमदनिरुद्धाचार्यचरणाप्तपुष्टितत्त्वेन
देवकृष्णजानिना शास्त्रिदुर्लभशर्मणा तदनुज्ञया
तत्कृतशुद्धाद्वैतमंजर्यामोदो व्यतानि ।